

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOYSOLOJİ ANABİLİM DALI
SOSYOLOJİ BİLİM DALI

20. YÜZYILDA LIBERAL DÜŞÜNCE ve AZERBAYCAN
EDEBİYATI

Leyla SOLTANOVA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Ertan ÖZENSEL

Konya - 2014

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin

Adı Soyadı	LEYLA SOLTANOVA
Numarası	114205001019
Ana Bilim / Bilim Dalı	SOSYOLOJİ
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
Tezin Adı	20. YÜZYILDA LİBERAL DÜŞÜNCE VE AZERBAYCAN EDEBİYATI

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası
(İmza)

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu

Öğrencinin

Adı Soyadı	LEYLA SOLTANOVA
Numarası	114205001019
Ana Bilim / Bilim Dalı	SOSYOLOJİ
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ertan ÖZENSEL
Tezin Adı	20. YÜZYILDA LIBERAL DÜŞÜNCE VE AZERBAYCAN EDEBİYATI

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan 20. YÜZYILDA LIBERAL DÜŞÜNCE VE AZERBAYCAN EDEBİYATI başlıklı bu çalışma 26/06/2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı

Doç. Dr. Ertan ÖZENSEL

Yrd. Doç. Dr. Uğur ÇAĞLAK

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali AYDEMİR

Danışman ve Üyeler İmza

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	HATA! YER İŞARETİ TANIMLANMAMIŞ.
ABSTRACT	HATA! YER İŞARETİ TANIMLANMAMIŞ.
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM.....	4
1.1. Kurulduğu Günden 20. Yüzyıla Kadar Azerbaycan	4
1.2. Kuruluşundan Bugüne Azerbaycan'da Liberal Politikalar	8
1.2.1. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti.....	11
1.2.2. Cumhuriyetin Dağılması; Azerbaycan'da Sovyet Yönetimi.....	13
1.3. SSCB'nin Dağılması ve 1991 Sonrasında Azerbaycan. Elçibey Dönemi.....	19
1.4. Aliyevler Dönemi.....	27
1.4.1. Haydar Aliyev Dönemi.	27
1.4.2. İlham Aliyev Dönemi.	31
II. BÖLÜM.....	34
XX. YÜZYIL AZERBAJYAN EDEBİYATI'NDA ÖNE ÇIKANLAR. MEHMED EMİN RESULZADE VE AHMET AĞAOĞLU.....	34
2.1. XVIII. ve XIX. Yüzyıllara Kadar Azerbaycan'da Siyasî ve Edebî Durum.....	34
2.2. XX. Yüzyılda Siyasi Edebi Durum.....	37
2.3. Mehmed Emin Resulzade.....	40
2.3.1. Rus işgaline kadar olan hayatı: Ailesi, Çocukluğu, Tahsili:.....	40
2.3.2. İran'daki Hayatı ve Faaliyetleri:	42
2.3.3. Azerbaycan'a Dönmesi ve Faaliyetleri	43
2.3.4. Müsavat Partisindeki Faaliyetleri:	46
2.3.5. Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki Faaliyetleri:.....	48
2.4. Ahmet Ağaoğlu.....	50
2.4.1. Ailesi, Gençliği ve Tahsil Yılları	50
2.4.2. Azerbaycan'daki Faaliyetleri.....	50
2.4.3. Ağaoğlu'nun Son Günleri ve Ölümü	53

III. BÖLÜM	54
3.1. Resulzade'nin Demokrasi ve Liberalizme Dair Düşünceleri	54
3.1.1. <i>Liberalizm Hakkında Genel Bilgi</i>	54
3.1.2. <i>Resulzade Eserlerine Genel Bakış</i>	55
3.1.3. <i>Resulzade'nin Siyasi Düşünceleri</i>	58
3.1.4. <i>Liberalizm ve Resulzade</i>	59
3.2. Ağaoğlu'nun Siyasi Düşünceleri	63
3.2.1. <i>Demokrasi Anlayışı</i>	68
3.2.2. <i>Ağaoğlu ve Liberalizm</i>	70
3.3. Ağaoğlu'nun Serbest İnsanlar Ülkesinde Eserinin İncelenmesi	74
3.3.1. <i>Resulzade'nin Azerbaycan Cumhuriyeti; Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti Eserinin İncelenmesi</i>	78
3.3.2. <i>Resulzade ve Ağaoğlu'nun siyasi düşünce bakımından karşılaştırılması</i>	81
SONUÇ	83
KAYNAKÇA	85
KISALTMALAR	89
İNDEKSLER	90

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, 20. Yüzyılda Azerbaycan edebiyatında öne çıkanlar, edebiyatın siyasi “düşüncenin şekillenmesinde oynadığı önemli rol hakkında bilgi verilmiştir. Bundan başka belirtilen dönem Azerbaycan edebiyatında liberal düşüncelerin, siyasette liberal düşünürlerin ortaya çıkması, 1918 Mayısında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasında aydınların verdikleri mücadele de ele alınmıştır.

Bu çalışmam süresince bana yardımcı olan ve bana kendimi geliştirmeye yönelik de birkaç adım ileride olmamı sağlayan, çalışmamın yöneticisi sayın hocam Doç. Dr. Ertan Özensel'e, tezimin hazırlanması sırasında beni cesaretlendiren ve manevi destek sağlayan değerli arkadaşım Ayten Hasanalizade'ye de teşekkürü bir borç bilirim. Bu çalışmanın bu konuda araştırma yapanlara bir nebze olsun yardımının dokunması beni sevindirir.

Öğrencinin	Adı Soyadı	Leyla Soltanova	Numarası 114205001019
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Sosyoloji/Sosyoloji	
	Danışmanı	Doç. Dr. Ertan Özensel	
Tezin Adı	20. YÜZYILDA LİBERAL DÜŞÜNCE ve AZERBAJCAN EDEBİYATI		

ÖZET

20. Yüzyılın başlarında Azerbaycan'da, tarihinde ilk defa liberal milli demokratik hareket gelişmeye başlamıştır. Bu hareketin en ünlü temsilcileri A. Ağaoğlu, A. Hüseyinzade, M. E. Resulzade idi. Bu çalışmada Ağaoğlu ve Resulzade hakkında, Azerbaycan'da liberal düşüncenin ortaya çıkması ve gelişmesi, bunun topluma olan etkisi hakkında bilgi verilmiştir. Onların düşüncelerini yansıttıkları siyasi romanları incelenmiştir.

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da siyasi durum oldukça karışıktı. Bu dönemi, Rusya'nın egemenliği altında olan Azerbaycan'da buhran dönemi olarak tanımlayabiliriz. Fakat 20. yüzyıl Azerbaycan tarihine sadece sosyal sarsıntı, buhran ve savaş yüzyılı olarak değil, aynı zamanda kültür, edebiyat ve kendini tanıma yüzyılı olarak damgasını vurmuştur. İstiklal ve bağımsızlık fikri her zaman önce edebî medenî düşüncede ortaya çıkmış ve şekillenmiş, daha sonra devlet tefekkürü, sosyal idarî kurum ve siyasî rejim gerçeklik kazanmıştır. Şimdiki Azerbaycan'ın da manevî mimarları, Resulzadeler ve Ağaoğlular, Sabirler ve Cavidler, Müşfikler ve Cabbarlılar bu döneme damga vurmuşlar.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Leyla Soltanova	Numarası 114205001019
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Sosyoloji/Sosyoloji	
	Danışmanı	Doç. Dr. Ertan Özensel	
Tezin İngilizce Adı		Liberal Thought in 20 th century and Literature of Azerbaijan	

SUMMARY

Liberalistic national democratical movement was first started to develop in its history at the beginning of the 20th century in Azerbaijan. The most famous representers of this movement could be shown as A. Ağaoğlu, A. Hüseyinzade, M. E. Resulzade.

The main purpose of this study is to give information about Ağaoğlu and Resulzade and the liberalistic thought's happening and improving process and the affect on the society of Azerbaijan. The political fictions that are believed to reflect the thoughts of these writers are analyzed deeply.

The political situation was unsettled in Azerbaijan at the beginning of 20th century. This period can be defined as 'depression term' for Azerbaijan under the dominance of Russia. However, the 20th century and its effects on the territory can be described not only social concussion, depression or war term for the history of Azerbaijan, but also the century of culture, literature and discovering itself. The thought of liberty and independence is firstly rose and shaped as literary and civilized notion, after a while state mentality, social administrative foundations and political regime are realized. Resulzade and Ağaoğlu, Sabir and Cavid, Müşfik and Cabbarlı who are the moral architects of the current society of Azerbaijan marked this term heftily.

GİRİŞ

Kendi geleneksel yapısı içerisinde gelişimini sürdüren Halk edebiyatı bir tarafa bırakılırsa, Azerbaycan edebiyatı, Klasik kültür ve Batı olmak üzere temelde iki önemli tesir merkezi altında şekillenmiştir.

Bilindiği üzere Azerbaycan'da 7. yüzyıldan itibaren idarî yapının Arap hâkimiyetine geçmesi ile birlikte kültürel anlamda bir yabancılaşma eğilimi başlamış, 10. ve 11. yüzyıllarda eserlerin çoğu Arapça ya da Farsça olarak kaleme alınmaya başlanmıştır. Klasik edebiyat olarak adlandırdığımız bu anlayış zaman zaman gösterilen bazı bireysel tepkiler dışında varlığını 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam ettirmiştir.

Harzemşahlar, Moğollar ve ardından Timurluların Azerbaycan sahalarına inmeleri ile bölgede artan Türk nüfusu, 13. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'da hem siyasî, hem de kültürel anlamda önemli gelişmelerin yaşanmasına neden olur (Caferoğlu, 1976: 466).

Safevîler Devleti'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan iç karışıklığın ardından 18. yüzyılda İran'a karşı kuzeyde başlatılan bağımsızlık hareketleri sonucu Karabağ, Gence, Şeki, Guba, Talış, Bakü, Nahçıvan, Şirvan, Hoy gibi bölgelerde hanlıklar kurulmuştur. Bu süreç önemli sıkıntılara yol açmakla birlikte kültürel çalışmalara millî bir ruh kazandırması açısından da oldukça olumlu sonuçlar doğurmuştur. Pek çok şair klâsik mazmunları terk ederek güncel olaylara yönelmiş, Şakir Şirvanî, Şirvanlı Ağa Mesih, Tebrizli Saib, Melik Beğ Avcı, Vâgıf Hüseyin Han gibi isimler çalışmalarında yaşadıkları dönemin tasvirlerine yönelmişler, Türkçe yazma eğilimi artmıştır. Bu dönem edebiyatının gelişmesinde Guba ve Salyan hâkimi Fethali Han, Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı, Hurşid Banu Hanım (Natevan) gibi sanatçı tabiatlı hanların da önemli rolleri olmuştur (Akpınar, 1994: 31-32).

20. Yüzyılın sonlarında ikinci kez bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'ın geçmişine şöyle bir bakarsak, Azerbaycan'ın yerleştiği toprakların eski zamanlardan sık yerleşim alanı olduğunu görürüz. Bunu Azıh Mağarasında bulunan fosil kemikleri, ilkel insanların Gobustan kayalarına çizdikleri resimler vs. de ispat ediyor.

Azerbaycan arazisinde, kaynaklara göre, ilk sınıflanma milattan önce 3. bin yılda ortaya çıkmıştır. İlk önce küçük şehir devletleri, zamanla yerini Manna, Atropatena, Albanya gibi büyük devletlere bırakmıştır. Milattan önce 8. yüzyıldan başlayarak Azerbaycan'ın siyasi tarihinde Kimmerler ve İskitler, aynı zamanda İskitlerle aynı kökten olan Saklar ve Massagetler önemli rol almıştır. "Tarihin Atası" Herodot'un (m. ö. 5. yüzyıl) yazdığına göre, İskitler at sütüyle beslenir, tek tanrıya- Güneş Tanrısına- tapıyorlardı.

Sırasıyla Arapların, Moğolların, Selçuk İmparatorluğunun, İran'ın, Rusya'nın egemenliği altında kalan Azerbaycan, 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarıyla ikiye bölündü. Güney Azerbaycan İran'a, Kuzey Azerbaycan ise Rusya'nın topraklarına birleştirildi.

1918'de tekrar bağımsızlığı yakalayan Kuzey Azerbaycan, 2 sene sonra 28 Nisan 1920'de tekrar Rusya tarafından işgal edildi ve 71 sene Sovyet esaretinde yaşadı. Bağımsızlığın ilanı ve sonrasında Azerbaycan Edebiyatında da köklü değişimler göze çarpıyordu. Tanınmış şair ve yazarların birçoğunun eserlerinde liberal düşünceler kendini göstermekteydi. Bu eserlerdeki fikirler halk kitleleri arasında giderek yayılmakta ve benimsenilmekteydi. Bu yenilikçi yazarlara örnek olarak Mehmet Emin Resulzade, Hüseyinzade Ali, Mikail Müşfik, Mirze Alekber Sabir, Cafer Cabbarlı, Ahmed Cevat, Celil Memmedguluzade, Hüseyin Cavit ve başkalarını gösterebiliriz. Bununla da Azerbaycan Tarihinde ve Edebiyatında yeni bir dönem başlamıştı ki, yıllar geçtikten sonra bile akıllardan kolay kolay silinmeyecekti.

İkinci kez 18 Ekim 1991 senesinde Sovyetlerin dağılmasıyla tekrar bağımsız olan Azerbaycan, ilk önce Ayaz Mutallibov, 1992'de Elçibey ve nihayet 1993'ten itibaren Aliyevler tarafından idare edilmiştir. 2003'de Haydar Aliyev'in ölümüyle iktidara Aliyev'in oğlu İlham Aliyev gelmiştir ve hala iktidarda bulunmaktadır.

Çalışmada 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı hakkında genel bilgi verilmiş, bu dönem edebiyatta ortaya çıkan liberal düşünceden bahsedilmiştir. Bu akımın en ünlü temsilcileri olan Resulzade ve Ağaoğlu hakkında geniş bilgi verilmiştir. Resulzade'nin *Azerbaycan Cumhuriyeti* ve Ağaoğlu'nun *Serbest İnsanlar Ülkesinde* isimli eserleri incelenmiştir.

Çalışmamızın 1. bölümünde genel olarak Azerbaycan siyasi tarihini ele alınmıştır. Kurulduğu günden günümüze kadar geçtiği yollar, kimler tarafından idare edildiği vb. meselelere değinilmiştir. 2. Bölümde 20. yüzyıl Azerbaycan Edebiyatına genel bakış, bu dönem Azerbaycan'daki siyasi durumun edebiyata olan etkisinden bahsediliyor. 20. Yüzyılda Azerbaycan edebiyatında öne çıkanlar, edebiyatın siyasi düşüncenin şekillenmesinde oynadığı önemli rol hakkında bilgi verilmiştir. Bundan başka belirtilen dönem Azerbaycan edebiyatında liberal düşüncelerin, siyasette liberal düşünürlerin ortaya çıkması, 1918 mayısında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasında aydınların verdikleri mücadele de ele alınmıştır. Nihayet 3. bölüm Azerbaycan'da 20. yüzyıl siyasi hayatında öne çıkan ve liberal düşüncüyü savunan Resulzade ve Ağaoğlu'nun eserleri, verdikleri mücadele, toplum üzerindeki etkileri üzerine yazılmıştır.

I. BÖLÜM

1.1. Kurulduğu Günden 20. Yüzyıla Kadar Azerbaycan

Orta Asya, Ortadoğu ve Ön Asya'nın ortasında yerleşen Azerbaycan, Antik Medler ve Persler döneminden itibaren İran'ın çekim alanı içinde yer almıştır. Ve bu özelliğini 7. yüzyılın ortalarında Arap Fethi ve İslam'ı kabul edişinden sonra da sürdürmüştür. Ülkenin adı ilk kurulduğu zamanlar, Suriye ve Bizans kaynaklarında "Adorbigan", İran kaynaklarında "Aturpatakan", Arap kaynaklarındaysa "Adirbican" ve "Azerbaijan" şeklinde karşımıza çıkıyor (Kafesoğlu, 1984: 70).

11. Yüzyılda Selçuklu Hanedanı'nın kurulması sonucunda Oğuz Türklerinin akını ve yerli halkın yeni gelen bu göçmen halk ile kaynaşması sonucunda kullanılan dilin yerini, daha sonra "Azerbaycan Dili"ni oluşturacak olan Türk şivesi almıştır. 13. Yüzyılda Moğolların işgaline maruz kalan Azerbaycan'da Cengiz Han'ın torunu olan Hülagu'nun önderliğinde İlhanlılar Devleti kurulmuştur. İlhanlılar Devleti'yle birlikte, yerli devlet olan Şirvanşahlar Devleti de 1551 yılına kadar egemenliğini sürdürmüştür. İlhanlılar, Olcayto Han'ın hükümdarlığının ardından dağılma sürecine girmiş ve bu bölgede kısa bir süre Altın Orda Hanlar, daha sonra ise Celayirlilerin hükümdarlığı mevcut olmuştur. Aras'ın kuzeyinde Şirvanşahlar, güneyinde Celayirliler ile bazı küçük hanedanlıkların hakim olduğu 14. yüzyılın sonlarında Timurlenk'in hükümdarlığı başlamıştır. Timurlenk'in ölümünden sonra, önce menşece Türkmen olan Karakoyunlu, daha sonra ise yine aynı kökten olan Akkoyunlu Devletlerinin yönetimi altına girmiştir. Bu devletlerin hakimiyetine, dönemin büyük devletlerinden biri olan Sefeviler Devleti'ni kuran ve aynı zamanda Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu ve en kudretli hükümdarı olan Uzun Hasan'ın torunu Şah İsmail tarafından 1502'de son verilmiştir. Bununla da, Azerbaycan tarihinde yeni bir dönem, Sefeviler hükümranlığı başlamıştır. Bu yeni hanedanın varlığı iki yüzyıldan fazla (1782) sürmüştür. Sefeviler Devleti'nin varlığına, bölgede Rus saldırılarının çoğalmasını da fırsat bilen Afşar Devleti son vermiştir. 1786'da son Sefevi hükümdarı 3. Abbas'ın ölümünden sonra Nadir Şah Horasan'ı da ele geçirmiş ve kendini bütün bölgenin şahı ilan etmiştir. Rusya ve Osmanlı Devleti ile yapılan anlaşmalar sonucunda her iki

devlet de işgal ettikleri topraklardan çekilmiş ve böylece Azerbaycan bütün olarak Nadir Şah'ın egemenliği altına girmiştir. Ve bu süreç, 1747'de Nadir Şah'ın bir suikast sonucu öldürülmesine kadar devam etmiştir. Nadir Şah'ın ölümünden sonra Azerbaycan'da yaklaşık yüz yıl süren "hanlıklar devri" başlamıştır. Devletin toprakları parçalanarak, şehir devletleri gibi varlıklarını sürdüren "hanlıklar" yaranmıştır. Hanlıklar döneminde şehir devletlerinin kendi aralarında da çekişmeler başlamıştır ki, bu da tek bir devlet oluşumunu ve dışarıdan gelen hücumlara karşı direnişi neredeyse imkansız hale getirmiştir. 18. Yüzyılın ikinci yarısında Guba Hanlığı'nın hanı Fethali Han, Azerbaycan'ın tamamını birleştirerek kendi egemenliği altında tutmak istese de, bu Rusya'nın menfaatine uymadığı için baskı uyguladı ve Fethali Han, fethettiği topraklardan da çekilmek zorunda kaldı. Bu başarısız girişimden sonra Ağa Muhammed Han Kaçar Azerbaycan'ın güney hanlıklarını işgal etti ve kuzeye doğru ilerlemeye başladı. Onun bu adımı Rusya'yı harekete geçirdi ve Ruslar 1801 yılında Kazan Sultanlığını işgal ederek Azerbaycan'ın içlerine doğru ilerlemeye başladı. Azerbaycan hanlıklarının bir biriyle çekişmesi ve düşmana karşı birleşememesi Rusya'nın da işini kolaylaştırdı ve Rusya Azerbaycan'ın büyük bir bölümünü işgal etti. Bu durumda anlaşma imzalamak mecburiyetinde kalan Ağa Muhammed Han Kaçar, Rusya'yla 1813'te Gülistan anlaşmasını imzaladı. Bu anlaşma, Azerbaycan topraklarının Rusya'yla İran arasında bölüştürülmesinin ilk adımı gibi tarihe geçmiştir. 1826'da başlayan ve 1828'de 2. Rusya-İran savaşının sona ermesiyle imzalanan "Türkmençay Antlaşması" ise, Azerbaycan'ın İran'la Rusya arasında ikiye bölünmesini resmileştirmiş oldu. Bu antlaşmaya göre, Aras Nehri'nden güneydeki Azerbaycan Toprakları İran'ın, kuzeydeki topraklar ise Rusya'nın topraklarına katılmış oldu (Bünyadov, 1994: 580).

Böylece, XIX yüzyılın başlarında Azerbaycan bu iki devlet arasında paylaşılmış oldu. Ülkenin tarihi ve siyasi hayatındaki bu köklü değişiklikler, elbette ki onun manevi hayatına ve kültürüne de yansyacaktı. Nitekim, Azerbaycan, bir Rus sömürgesi olmanın bütün ağırlığını yaşadığı bu dönemde Rusya ve Avrupa medeniyeti ile ilişkiye dahil olmuş ve uygar dünya ile temas kurmuştur. Fridrih Engels'in, Karl Maks'a gönderdiği bir mektupta da yazıldığı gibi: "XIX yüzyılın ilk yarısında Rusya, bütün rezilliğine ve Slavyan çirkefine rağmen, Volgaboyu ve Kafkasya halklarıyla

ilişkilerinde, belli ölçüde medenileştirici bir rol oynamıştır. Farsların esareti altında kalan ve her türlü milli his ve fikirlerden mahrum bırakılan Güney Azerbaycan'dan farklı olarak, Kuzey Azerbaycan'da bir yandan yabancı işgaline ve kendi üzerindeki sömürgeci siyasete duyulan tepkinin sonucu olarak “milliyetçilik” şuuru, öte yandan batı medeniyetiyle büyük ölçüde bütünleşmiş Rusya'nın medenileştirici fonksiyonundan yararlı eğilimi kısa zamanda kendisini göstermeye başladı” (<http://katilimcisosyalizm.blogspot.com.tr/2011/05/karl-marx-kimdir-vladimir-ilyic-lenin.html>).

Kuzey Azerbaycan Hanlıkları Rusya tarafından işgal edilirken Rus ordusuna mukavemet göstermedikleri için Karabağ, Şeki ve Şamahı hanlıklarında idare sistemi değiştirilmedi. Gence, Bakü ve Guba hanlıkları mukavemet gösterdikleri için eski han idare sistemi fes edildi. Fakat az zaman sonra diğer hanlıklarda da han idare sistemi Rusya'nın idare sistemine uygun olarak değiştirildi. Eski hanlık ve sultanlıklar “eyalet” ve “daire”lere dönüştürüldü. Her eyaletin ve dairenin başında Rus zabiti duruyordu. Bu idare etme sistemine “komendant idare sistemi” deniyordu. Bu idare sistemi, yıllarca halkın zulme maruz kalmasına ve ağır bir şekilde istismarına neden olmuştur. Bu devirde başka bir tarihi olay, Ermenilerin Azerbaycan topraklarına akınının gerçekleşmesidir. Hem 1804-1813 ve 1826-1828 yıllarındaki Rusya-İran savaşları sırasında, hem de sonralar Ermenilerin İran, Türkiye ve Güney Azerbaycan'dan Kafkasya'ya göçürülmesi siyaseti sonucunda buradaki sayıları artmıştı. Kaynaklara göre, Rusya kendini sağlama almak için ön Kafkasya'ya 18 bin ermeni ailesi yerleştirmişti. Bunun yanı sıra, Türkmençay Antlaşması'na göre Ermenilerin engelsiz olarak İran topraklarından Azerbaycan'a geçmelerine izin verilmişti (Bünyadov, 1994: 582).

20. Yüzyılın başlarında Azerbaycan'da liberal milli demokratik hareket gelişmeye başlamıştır. Bu hareketin en ünlü temsilcileri A. Ağaoğlu, A. Hüseyinzade, M. E. Resulzade ve s. idi. A. Ağaoğlu (1868–1939) Türk sosyal sorunlarının çözümünü aydınlanmada görmüştür. M. E. Resulzade (1884–1955) aydınlanmanın ve demokratik ideolojik akımların temsilcisi, mütefekkir, edebiyatçı ve siyaset adamı idi. Onun faaliyetinin temel gayesi “Milletlere istiklal, insanlara hürriyet” şiarındaydı. Sosyal felsefede C. Afgani'nin düşünce çizgisini devam ettiren A. Ağaoğlu'nun

eserleri Azerbaycan, Türkiye, Rusya, Fransa ve İngiltere’de yayınlanmıştır. Şark’ta ve Avrupa’da felsefe, din ve kültür meselelerini tetkik eden A.Ağaoğlu yeni dönemde Buda-Brahman ve İslam kültürel değerlerinin Batının kültürel değerlerinden etkilenmesinin ve bu kültürel değerlerin sentezinin Şark dünyası için zaruri olduğunu yazıyordu. Şark ülkeleri, Rusya ve Avrupa’da eğitim almış matematikçi, hekim, dilbilimci, ressam ve filozof A. Hüseyinzade (1864–1940) Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin ideolojisinin felsefi temellerini atanlardan biri olmuştur. “*Milli Azerbaycan*”, “*İslam Dünyası Çapında İntibah*” ve “*Turan*” konseptlerine göre Çar hükümeti tarafından baskılara maruz kalmış A. Hüseyinzade Türkiye’ye muhaceret etmiştir. O, Türk halklarının gelişmesinde Şark-Garp kültürel sentezine büyük önem vermiş, Türkçülüğün, İslamlaşmanın ve Avrupalaşmanın doğal olduğu görüşünü savunarak İslam aleminin güncel sorununun aydınlanma yoluyla dünya uygarlığına entegre olduğunu dile getirmiştir.

Nihayet, 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan’ın bağımsızlığı ilan olunmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren büyük engellerle karşılaşmıştır. Gerek sahip olduğu petrol yatakları gerekse Rusya’nın emperyalist politikası, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ni Rusya tarafından bakıldığında cazip hale getirmiştir. Bu da Azerbaycan’ın Rusya tarafından ikinci kez işgal edilip Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin ilga edilmesine sebep olmuştur. Ruslar, 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan’ı tamamen istila etmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, sadece 23 ay yaşamış olsa bile, kendinden sonra derin izler bırakmıştır.

71 Sene Sovyetlerin esaretinde kaldıktan sonra 1991’de Sovyetlerin dağılmasıyla yeniden bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, ilk önce Ayaz Mutallibov, 1992’de Elçibey ve nihayet 1993’ten itibaren Aliyevler tarafından idare edilmiştir. 2003’de Haydar Aliyev’in ölümüyle iktidara Haydar Aliyev’in oğlu İlham Aliyev gelmiştir ve hala iktidarda bulunmaktadır.

1906-1911 yılları arasında İran’da meşrutiyet hareketlerinin yaygınlaşması, 1908’de Osmanlı’da 2. Meşrutiyetin ilan edilmesi Azerbaycan aydınları üzerinde derin etkiler bırakmış, onları ümitlendirmiştir.

1.2. Kuruluşundan Bugüne Azerbaycan'da Liberal Politikalar

20. Yüzyılın başlarında Azerbaycan'da, tarihinde ilk defa liberal milli demokratik hareket gelişmeye başlamıştır. Bu hareketin en ünlü temsilcileri A. Ağaoğlu, A. Hüseyinzade, M. E. Resulzade ve s. idi.

Hüseyinzade Ali (1864–1940.) Şark ülkeleri, Rusya ve Avrupa'da eğitim almış matematikçi, hekim ve filozof A. Hüseyinzade Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin ideolojisinin felsefi temellerini atanlardan biri olmuştur. “*Milli Azerbaycan*”, “*İslam Dünyası Çapında İntibah*” ve “*Turan*” konseptlerine göre Çar hükümeti tarafından baskılara maruz kalmış A. Hüseyinzade Türkiye'ye muhaceret etmiştir. O, Türk halklarının gelişmesinde Şark-Garp kültürel sentezine büyük önem vermiş, Türkçülüğün, İslamlaşmanın ve Avrupalaşmanın doğal olduğu görüşünü savunarak İslam aleminin güncel sorununun aydınlanma yoluyla dünya uygarlığına entegre olduğunu dile getirmiştir. A. Hüseyinzade bütün dinlerin hümanist düşünceli olduğunu vurgularken, dinlere de saygı nümeyiş ettirmiştir. Sosyal devrimlere karşı olan A.Hüseyinzade toplumun kalkınmasında yeşil ışığı aydınlanmanın simgesi, “kırmızı zulmeti” ise devrimin simgesi olarak kabul etmiştir. A. Hüseyinzade felsefi etik eserlerinde (“Atlanmak Siyaseti” ve “Füyuzat”) soyut şekilde Türk kültürü, beşeriyetin saadeti ve bu saadetin temelinde bir felsefi kategori olarak sevginin yattığından bahsetmiştir. O, halkların mutluluğunu maarif, ittihat ve hürriyette görmüş, Ermeni milliyetçiliğinin Azerbaycan'a karşı yayılcılığından bahsederken ve beynelmilelcilik anlayışının mazmununu açıklamıştır.

M. E. Resulzade (1884–1955). Aydınlanmanın ve demokratik ideolojik akımların temsilcisi, mütefekkir, edebiyatçı ve siyaset adamı idi. Onun faaliyetinin temel gayesi “Milletlere istiklal, insanlara hürriyet” şiarındaydı. M. E. Resulzade ilk eserleriyle istiklal yanlısı olarak tanınmıştır. O, milli bağımsız Azerbaycan düşüncesi ve devlet konseptinin kurucularındandır. M.E. Resulzade'nin bu konseptinden esinlenen nazari mirası, genel olarak “*Azerbaycan Cumhuriyeti*”, “*Asrımızın Siyavuşu*”, “*Milli Dayanışma*”, “*İstiklal Mefkuresi ve Gençlik*”, “*Çağdaş Azerbaycan edebiyatı*”, “*Azerbaycan Şairi Nizami*”, “*Çağdaş Azerbaycan Tarihi*” eserlerinde açıklanmıştır. “*Asrımızın Siyavuşu*” eserinde M. E. Resulzade milli istiklal

düşüncesine dayalı olarak kurulmuş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bütün vatandaşlarının mülkiyet, cinsiyet, menşe, meslek vs. bakılmaksızın eşit haklara sahip olduğunu vurgulamıştır.

1. Dünya Savaşı döneminde Rusya'da buhran devam ediyordu. Savaşın getirdiği açlık, sefalet, kıtlık çarlığı zayıflatmıştı. Rusya'nın çeşitli şehirlerinde hareketler başlamıştı. 1905 "Kanlı Pazar"ın yıldönümü olan 9 Ocak 1917'de Petersburg'da gösterilerin başlamasıyla ihtilale dönüştü. 27 Şubatta yönetimi ele geçiren ihtilalcılar tüm yetkilerin ilerde demokratik seçimle oluşacak kurucu meclisin toplanmasına karar verdiler. Çarlığın yıkılmasına rağmen, ülkedeki iktidar mücadelesi sona ermedi. Yönetim bir tarafta Prens Lvov liderliğindeki Geçici Hükümet'te, diğer tarafta ise İşçi ve Askerî Sovyet'in elinde tutuluyordu. Yeni rejimin ilk işi, tüm Rusya vatandaşları üzerindeki dini ve milli temellere dayalı kısıtlamaların kaldırılması oldu. Bunun yanı sıra, nüfusun Rus olmayan etnik gruplardan oluştuğu bölgelerde yerel halkın temsilcilerine, yerel yönetimlerde daha çok söz hakkı tanınan yeni idari anlayış süratle gündeme getirilmiştir. Rusya'daki bu gelişmeler kısa sürede Kafkasya'da da etkisini göstermiş ve Kafkasya Genel Valiliği'nin yerine Kafkas Ötesi Özel Komitesi (Ozakom) kurulmuştur. Fakat Ozakom kurulduğundan itibaren kendini Kafkasya'nın sorunları karşısında yetersiz bulmuş, böylece oluşan iktidar boşluğunu çeşitli siyasi teşkilatlar doldurmaya başlamışlar. Bu teşkilatlardan en önemlisi Bakü'de RSDIP ve diğer ihtilalci partilerce kurulan Bakü İşçi Sovyeti Birliği (Baksovyet) olmuştur (Mecidov, 2008: 92).

II. Nikola Duma Meclisi'ni 3 Haziran 1907'de feshetti. Duma Meclisi'nin kapatılması, Müslüman aydınlar arasında çok büyük tepki ile karşılandı. O dönemde kurulan partilerin kuruluş gayelerinin ilkelerini milli istiklâle götürmek olmuştur. Bu gaye çerçevesinde Azerbaycan'da kurulan Müsavat Partisi Azerbaycan'ın bağımsızlığı için çalışmalara başlamıştır. Partinin liderliğini "Açık Söz" gazetesinin başyazarı Mehmet Emin Resulzade yapmıştır. 1911'de Müsavat Partisi'nin kurulması ve Azerbaycan'da Sovyetlere karşı başlayan itirazlar Sovyet Rusya'sını tedirgin etmeye başladı. Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında Azerbaycan halkı çok zor günler yaşamıştır. 1918 yılı başlarında Stephan Şamuyan başkanlığındaki Ermeniler üç gün içerisinde sadece Bakü'de üç bin Azeri'yi katletmiştir. Guba ve Şamahı kentlerinde de

yine kısımlar yapılmıştır. Ermeni Şamuyan 13 Nisan 1918 tarihinde Lenin'e göndermiş olduğu mektupla bunu kendi başlarına yapmadıklarını da ispat etmiş oldu. İngiltere'nin Bakü Büyükelçisi de Londra'ya gönderdiği telgrafta: "Bakü'de ölümlerden başka Müslüman kalmadı." şeklinde olayın vahametini gözler önüne sermiştir.

Ahmed Ağaoğlu (1869-1939). 1930 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk çok partili hayata geçiş denemesinde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın teorisyeni olarak üstlendiği rol ile Türk siyasetine damgasını vurmuş liberal ve Türkçü bir siyasetçidir. Siyasetçiliğin yanı sıra profesyonel gazetecilik, akademisyenlik gibi alanlarda da faaliyet gösteren Ağaoğlu, 1930 öncesinde de Türk düşünce ve siyasi hayatında etkin olmuş bir isimdir.

Hayatının Bakü döneminde liberal demokrasi ve milliyetçilik bilincinin gelişmesi için çalışmıştır. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a gelip Türk Yurdu ve Türk Ocağı cemiyetlerinin kurucuları arasında yer almış; Ziya Gökalp, Yusuf Akçura gibi isimlerle birlikte Türkçülük akımının önderleri arasına girmiştir (http://tr.wikipedia.org/wiki/Ahmet_A%C4%9Fao%C4%9Flu).

1.2.1. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti

Azerbaycan'da liberal politikalar dediğimizde ilk akla gelen Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'dir. Transkafkasya Seymi'nin dağılmasıyla kurulan Azerbaycan Milli Şurası, 28 Mayıs 1918'de toplanmıştır. Toplantının konusu Azerbaycan'ın bağımsızlığıydı. Tartışmalarla yapılmış oylamada Azerbaycan'ın bağımsızlığı 2 oya karşılık 24 oyla kabul edilmiştir. Daha sonra toplantıda "Bağımsızlık Beyanname"si okunmuştur. Bu, Sovyet Rusya'sında Müslümanların gerçekleştirdiği ilk bağımsızlık ilanı idi. Halil bey Hasmamedov, Nasip bey Usubbeyov, Mehti bey Hacinski, Sultan Mecid Genizade, Firudin bey Köçerli, Molla Selim Ahundzade birlikte İstiklal Beyannamesi'ni kabul ettiler. İstiklal Beyannamesi'nin kabul edilmesiyle birlikte Doğu'da ilk anayasalı cumhuriyet de kurulmuş oldu (Baykara, 1975: 259).

Bağımsızlığın ilanından sonra yeni başbakan seçilmişti. Yeni seçilen başbakan Fethali Han Hoyski atandığı gün ilk işi, Bakü Bolşeviklerin ve ermeni Taşnakların elinde olduğu için Gence'yi başkent ilan etmesi oldu. Daha sonra, 29 Mayıs'ta ise Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasını yabancı devletlere bildirdi (Mecidov, 2008: 100).

1918 Yılı, aralık ayının 26'sında F. Hoyski parlamentoda kendi hazırladığı konuşmayı yaptı ve yeni hükümet kadrosunun onaylanmasını istedi. Parlamento da bunu onaylayarak Hoyski'nin tasarladığı hükümete itimat etti. Azerbaycan Parlamentosunun faaliyete başladığı dönemdeki kararına göre, parlamentoda Ermenilere 21, Ruslaraysa 10 koltuk ayrıldı. Fakat buna rağmen onlar parlamentonun açılışında bulunmadılar ve parlamentoyu tanımadıklarını söylediler. Bakü'de faaliyet gösteren Rusya Milli Şurası, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle "vahit ve parçalanmaz Rusya'nın parçalanmasına yol açtıkları için Azerbaycan'ın Rusya'dan ayrılmasını tanımadı ve Azerbaycan Parlamentosunu boykot etme kararı aldı. Fakat, Azerbaycan'da yaşayan Rus-Slavyan milletinin tepkisiyle, Rusya Milli Şurası sonradan bu kararı kaldırmak zorunda kaldı.

Kuruluş hükümeti niteliğindeki ilk kabine bir koalisyon hükümeti olmuştur. Yaklaşık bir aya yakın görev yapan kabinedeki bakanların 6'sı Müsavat, her birine

birer taneyle ise Tarafsız Demokratik Grup, Himmet Partisi ve Müslüman Sosyalist Blok'a verilmişti. Yeni hükümet iç yapılanma alanında önemli çalışmalar yapmıştır. İlk olarak 24 Haziran 1918'de kırmızı zemin üzerinde, beyaz ay ve sekiz köşeli yıldızın bulunduğu bayrak, devlet bayrağı olarak kabul edilmiştir (Resulzade, 1990: 45).

Bağımsızlıktan sonra Batum görüşmelerini sürdüren Kabine 4 Haziran'da Osmanlı Devleti ile "Dostluk ve İşbirliği Anlaşması"nı imzalamıştır. Yapılan anlaşmaya göre Osmanlı Devleti, kanun otoritesini sağlamak için ihtiyaç olduğu veya Azerbaycan Hükümeti istediği taktirde askeri yardım yapmayı kabul ediyordu. Ancak ilginç olan nokta Osmanlı'nın Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak kabul etmemesiydi (Tadeusz, 1988: 178). Azerbaycan'a Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'yı 15 bin kişilik kuvvetle Nahçıvan üzerinden Bakü'ye göndermiş, fakat Osmanlıların Azerbaycan'a gelişleri sorunları da kendiyile birlikte getirmiştir. Daha önceki ayrıcalıklarını koruyabilmek için çarlığı destekleyen tüccarlar ve toprak zengini aristokratlar, bu kez de Osmanlı devlet görevlilerini istismar etmişlerdir. Olaylar nedeniyle hükümet istifa etmiş ve Milli Şura yönetim gücünü yeni kurulacak hükümete bırakmıştır. Fakat bütün bunlara rağmen "İslam Ordusu" adını verdikleri bu ordu Bolşevikler Gence'ye saldırdığı zaman onları, Gökçay yakınlarında "Kızıl Muhafız" birliklerini ağır yenilgiye uğratmıştır. Fakat bu sevinç uzun sürmedi ve 1. Dünya Savaşı'nın bitmesi ve Osmanlı'nın Mondros Mütarekesi'ni imzalamasıyla birlikte Osmanlı ordusunun yerini İngiliz ordusu aldı. Nitekim Mütarekenin 11. ve 15. maddelerinde Osmanlı Devleti Azerbaycan'daki askeri gücünü geri çekmeyi kabul ediyordu. İngiliz ordularının Bakü'ye girmesinden önce üç kişilik Azerbaycanlı temsilciler ordunun başında bulunan General W. H. Thomson'u ziyaret etmişlerdir. İngiliz Generali Osmanlı entrikalarıyla kurulduğu ve halkın iradesini temsil etmediğine inandığı Azerbaycan Hükümeti'ni tanımayacağını açıklamıştır (Tadeusz, 1988: 190).

1.2.2. Cumhuriyetin Dağılması; Azerbaycan'da Sovyet Yönetimi

Cumhuriyetin Sonu. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin parlamentosu ve hükümeti, dış müdahale tehlikesini ortadan kaldırmak için genç cumhuriyetin uluslararası tanınması için de büyük çaba sarf etti. Bununla ilgili olarak parlamento, 1918'in 28 Aralığında parlamento başkanı Ali Merdan bey Topçubaşov'un liderliği ile Paris Barış Konferansı'na delege heyetinin gönderilmesiyle bağlı kararı kabul etti. Bu çabalar sonucunda, parlamento Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bir sıra devletler tarafından de-fakto tanınmasını sağlamayı başarsa da, bu, Azerbaycan'ın 11. Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesini engelleyemedi.

Haftalarla devam eden buhran neticesinde bütün fûruk-î siyasiyenin muvafakatiyle yeni kabinenin teşekkülü Hacınski Mehmed Hasan Bey'e havale edilmişti. Mehmed Hasan Bey, Bolşeviklerden Azerbaycan'ın istiklal ve tamamiyet-î mülkiyesine ait teminat almak üzere Türkiye ile Rusya arasında her iki tarafa dost bir hükümet teşkil edecekti.

Vaziyet böyle bir intizar halinde iken ansızın Bolşevik askerlerinin hududu tecavüz ettiği haberi alınıyor. Nisanın 26'sında gece yarısı vuku bulan bu hadise, nisanın 27'sinde yeni hükümete belli onuca herkes şaşırıyor. Sınırdaki bulunan askerlerin hepsi Kazah ve Karabağ cephelerinde meşgul oldukları için, 60 binlik düşman ordusuna karşı sadece iki saat mukavemet gösterebiliyor (Resulzade, 1990: 84).

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren büyük engellerle karşılaşmıştır. Gerek sahip olduğu petrol yatakları gerekse Rusya'nın emperyalist politikası, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni Rusya tarafından bakıldığında cazip hale getirmiştir. Bu da Azerbaycan'ın Rusya tarafından ikinci kez işgal edilip Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilga edilmesine sebep olmuştur. Ruslar, 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'ı tamamen istila etmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, sadece 23 ay yaşamış olsa bile, kendinden sonra derin izler bırakmıştır.

Azerbaycanlılar, 27 Nisan 1920 tarihinden sonra, Bolşevik baskı ve zulmünden kurtulmak için, başta Türkiye ve İran olmak üzere komşu ülkelere geçme yolları

aramaya başlamışlardır. Şüphesiz bu şahsiyetler arasında en dikkat çeken kişi Mehmet Emin Resulzade'dir. Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan'ın istilasına üzerine bir müddet saklanmayı başarmış, fakat daha sonra yakalanmıştır. O günleri Resulzade şöyle anlatmaktadır: *“bu şartlar dahilinde bir müddet saklandıktan sonra, eski mücadele arkadaşlarımızdan merhum Kazımzade Abbaskulu Beyle beraber Bakü'yü terk etmiş, eski Şirvan vilayetinin merkezi Şamahı civarında, Kafkasya sıradağları eteğinde, Lahiç denilen bir yerde saklanmıştık. Artık Lahiç'te kalamaz olmuştuk. Evlerinde misafir olduğumuz vatandaşlardan bir kısmı tevkif olunmuş, köy, umumi gözetleme tehdidi altında kalmıştı. Bir an evvel Lahiç'i terk etmek gerekiyordu. Bulduğumuz yer, bir suitesadüf eseri olarak keşfedilmiş, yakalanarak Bakü'ye geri getirilmiş ve o zaman ÇEKA denilen siyasi polis müessesesinin fevkalade işler şubesi olan Asabi Atel'e teslim edilmiştik. Asabi Atel'de bizi, hapisane haline getirilen eski, büyük bir binanın odasına kapattılar”* (Resulzade, 1954: 5).

Bu arada, hapiste bulunduğu dönemde Stalin tarafından ziyaret edilen Resulzade, Stalin'in “benimle Moskova'ya geliniz” teklifini kabul etmiş, fakat yanında Mehmet Ali (Resuloğlu) ve Abbaskulu'nun da gelmelerine izin verilmesini istemiştir. Bu isteği kabul edilmesine rağmen yola çıkarılırken Abbaskulu'nun gelmediği anlaşılır. İstasyona vardıklarında Stalin : *“yerli komünistler Abbaskulu'yu beraber göndermek istemediler, nedense aleyhinde büyük hiddet vardı”* demiştir. ” (Resulzade, 1954: 17).

Resulzade Moskova'da bulunduğu günlerde Şark Dilleri Enstitüsü'nde öğretmenlik de yapmıştır. Resulzade öğretmenliğe tayinini de hatıralarında; *“Şark Dilleri Enstitüsü (sabık Lazaren Enstitüsü) Farsça ve Türkçe muallimliğine tayin olunduk. Bu, tayini bana mezkur enstitünün müdürlüğüne tayin edilmiş olan, Tatar münevverlerinden tanınmış İsmeti temin etmişti”* şeklinde belirtmektedir (Resulzade, 1954: 17).

Resulzade, *Stalin'le İhtilal Hatıraları*'nda Moskova'dan kaçışını, “Türk silahlı kuvvetlerinin düşmanı İzmir'den denize dökmek üzere harekete geçtiğini yazdığı günlerde” gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Ancak Resulzade'nin Moskova'dan ayrılış tarihi Stalin'e dair adı geçen hatıraların basılması için müracaat ettiği Amerikalı

yayın şirketi Life International Edition'a gönderdiği "The Stalin I Know Synopsis" adlı özet bilgilerin 4. Sayfasında 25 Ağustos 1922 olarak belirtilmektedir. Bu kısım, yani Moskova'dan Leningrad'a gitmek için aldığı izni ise hatıralarında şöyle anlatmaktadır:

"Leningrad'daki Tatarların bu hususta tecrübeleri vardı. Benden evvel bu tecrübeden Prof. Sadri Maksudi Arsal, muharrir Abdullah Battal Taymas beyler istifade etmişler ve Helsinkiyorsa'ya çıkararak Sovyet cehenneminden kurtulmuşlardır. Gece saat 12'den sonra denize açılarak, sabah 7 radelerinde tanyeri ağarırken Fin sahillerine yaklaşıyoruz. Kayığımız sahile yanaşır yanaşmaz silahlı Fin bekçileri bizi tevkif ettiler." Bin bir zorluk neticesinde Rusya'dan kaçmayı başaran Resulzade, İstanbul'a geldiğinde gördüğü manzara karşısında hayal kırıklığına uğramıştır. Nitekim bu manzarayı; *İstanbul'a uğradığım günlerde oradaki Azerbaycan kolonisine dair gördüğüm manzara hiç de tahmin etmediğim bir fecaat arz ediyordu;* şeklinde belirtmektedir (Şimşir, 1995: 31).

1924 yılında Müsavat Partisi harici bürosunun kararı ile Medeniyet komitesi nezdinde Azerbaycan Gençler Birliği kurulmuştur. Başkanlığa Mehmet Sadık Ahundzade, katibi İsmail Sarı İmanguluoğlu seçilmiştir. Azerbaycan Gençler Birliği'nin aktif üyeleri ise, Şefi Rüstembeyli, Selim Ağasıbeyli, M. Ağaoğlu, Niyazi Yusufbeyov, İskender Han Hoyski, M. Hacızade ve H. Cemalbeyov'du. Birliğin maksadı, gençleri teşkilatlandırmak, onların milli ruhunun yükseltilmesine çalışmak, hem de maddi ihtiyaç hisseden üyelere yardım etmek olmuştur.

XX. Yüzyılda Azerbaycan'da Sovyet Yönetimi. 1920-1922 Yıllarında Sovyet Rusya'sı tarafından işgal edilen Azerbaycan'ın bağımsızlığı kısmen de olsa korunuyordu. Bu yıllarda Rusya ile Azerbaycan arasında askeri ve ekonomik anlaşmalar imzalanmış, başkent Bakü'de yabancı ülkelerin büroları ve Rusya Konsoloslugu faaliyet göstermiştir. Bunun yanı sıra, ülkenin arazi bütünlüğünü korumak için de Mayıs 1921'de Azerbaycan SSC'nin ilk anayasası kabul edilmiştir. Moskova (1921) ve Kars (1922) anlaşmaları, Genuya Konferansı da bu yönde atılmış önemli adımlardı. Fakat bu geçici "bağımsızlık" da uzun sürmedi ve Rusya, Mart 1922'de üç Güney Kafkasya devletinin (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) tek

devlet-Zakafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federatif İttifakı'nda birleştirilmesiyle birlikte bağımsızlık hayallerine de darbe indirmiş oldu. 1922, 30 Aralıkta SSCB'nin yaranmasıyla birlikte Azerbaycan'ın bağımsızlığı tam olarak elinden alındı. Devlet, SSCB'nin devlet simgelerine uygunlaştırılan bir sıra devlet simgelerini-bayrağını, milli marşını, anayasasını ve s. koruduysa bile, birçok alanlardaki ulusal hukukun subjesi olma statüsünü kaybetti.

Sovyet döneminde Azerbaycan'ın ilk Anayasası 19 Mayıs 1921 senesinde, Birinci Tüm Azerbaycan Sovyetler Kurultayı'nda kabul edilmiştir. Sosyalizm toplumu kurmayı amaçlayan bu Anayasa, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin (RSFSC) 1918 Anayasasının temel ilkeleri ve prensiplerine dayanıyordu. Azerbaycan'ın “Stalin Anayasası” olarak isimlendirilen ikinci Anayasası, 1936'da, üçüncü Anayasası ise 1978'de kabul edilmiştir.

1920-30. Yıllarda Azerbaycan “represya” siyasetiyle derinden sarsıldı. Daha işgalin ilk ayında başlayan bu siyasetin ilk kurbanlarının çoğu Müsavat Parti'si ve Tarafsız Demokratik Grup üyelerinden seçiliyordu. İlk katledilenler Yusufbeyli, Ziyathanov, Refibeyli ve Fethali Han Hoyski olmuştur. Daha sonra aralarında tanınmış yazarlardan Hüseyin Cavit, Ayna Sultanova, Yusuf Vezir Çemenzemli, Ahmet Cavat, Mikail Müşfik, ünlü eleştirmen Atababa Musahanlı, Feridun Bey Köçerli'nin de bulunduğu tarihçi ve edebiyatçılar da kurşuna dizilmiştir. Azerbaycan Milli Ordusu'nun tasfiyesinden de altı miralay, altı general üç yüzbaşı ve yedi mülazım da bunların arasında yer almıştır. Yüz binden fazla insan Sibiryaya ve Kazakistan'a sürüldü. İçlerinde birçok tanınmış eleştirmen, siyasetçi, yazar ve gazetecinin olduğu elli bin kişi de evlerinden alınarak kurşuna dizildi.

Bu dönemde Müsavatçılar Sovyet yönetimine karşı gizli bir teşkilat kurarak Bakü ve etrafında, daha sonra ise ülkenin diğer bölgelerinde örgütlenerek okullarda, öğrenciler, köylüler arasında gizli matbaada yayımlanan “İstiklal” isimli gazeteyi yaymaya başlamışlardır. Halk arasında hızla güçlenen gizli Müsavat, komünist yönetimi tedirgin etmeye başlamıştır. Zira, yönetime karşı tepkiler başlamış ve küçük gösteriler ülke çapında isyanlara dönüşmeye başlamıştı.

1921 Mayısında bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak amacıyla yönetim sisteminde değişiklik yapıldı. Doğrudan merkezi kontrolü sağlayacak olan Halk Komiserleri Sovyeti (Sovnarkom) kuruldu. Fakat Bolşeviklerin Azerbaycan'da Müsavat aleyhine yaptığı uygulamalar, bilakis, partinin nüfuzunu daha da kuvvetlendirerek, ülkedeki bağımsızlık yanlısı kişilerin partinin etrafında toplanmasına yardımcı oldu. Sovyet yönetimi Bakü dışında diğer Azerbaycan eyaletlerinde de Bolşevik otoritesini sağlamak için Mayıs 1920'de Kızıl Ordu'yu harekete geçirdi. Fakat sanıldığından aksine beklendiğinden daha fazla tepkiyle karşılaştı. Kızıl Ordu Mayıs 1920'den 1924'e kadar toplam 54 isyanı bastırmak zorunda kaldı. Bu isyanlardan ilki ve en geniş makyaslısı "Gence isyanı" olmuştur (C. Mecidov, 2008: 110).

Bolşeviklerin Sovyet yönetimi, ülkeye yerleştirilmesi için siyasi ve askeri yapılandırmalardan sonra, ekonomik yapılandırmaları da hızlandırmıştı. Bu amaçla halktan "ekonomik kaynaklar, sanayi, ticaret, haberleşme ve ulaşımın Bolşevik kontrolüne verilmesini" istemiştir. Uygulamalara ilk önce Bakü'de başlanılmış ve madencilik, sanayi, enerji üretimi, bankacılık dahil tüm özel şirketler devletleştirilmiştir. Ayrıca bazı stratejik öneme sahip ticari mallar da (ulaşım ve haberleşme gibi) devlet tekeline alınmıştır. Basın-Yayın ile ilgili iş kollarında başlayan devletleştirme ile Müsavat ve diğer milli siyasi toplulukların halk arasındaki gizli basın-yayın faaliyetleri engellenerek, komünist propaganda için daha geniş alan yaratma amaçlanmıştır. Uygulamalara Mayıs 1920'de başlanmış ve ülkedeki bütün teksir makineleri ve diğer basın araç gereçleri devletin malı haline getirilmiştir. Bunu atölyelerin, fabrika ve dükkanların kamulaştırılması izlemiştir. Bu arda Azerbaycan ekonomisinin en önemli hayat kaynağı olan petrole ise Bolşeviklerin genel kullanımı için resmen Sovyetler tarafından el koyulmuştur (Mecidov, 2088: 111).

Sovyet Milletler politikasına göre; her bir Sovyet devleti sadece kendi sınırları içindeki toprakların tarihini inceleyecek ve komşularıyla bağ kurmayacaktı. Bu sınırlı tarihçilik anlayışına göre: Azerbaycan halkının bir ulus gibi oluşmaya başladığı ilk andan günümüze kadar hep bu topraklarda yaşadığı varsayılmıştır. Sovyetler

Birliği'nden ayrılan devletlerin hemen hepsinde enternasyonal anlayışın terk edilip ulus-devlet anlayışının benimsendiği görölmektedir (Hacısalihoglu, 2012: 181).

Marksist ve Leninist ideolojinin toplum hayatının her sayfasında müdahaleci yaklaşımlar sergilemesi, kaçınılmaz olarak tarihi de ideolojileştirmiştir. Azerbaycan tarihi olarak iktisadiyat ve sınıf mücadelesi tarihine çevrilmiş olup materyalist tarih anlayışıyla Azerbaycan halkının geçirdiği uzun ve zor tarihi inkişaf yolu da tahrif olunmuştur.

Azerbaycan İkinci Dünya Savaşı Yıllarında (1941-1945). 22 Haziran 1941 senesinde İkinci Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte savaşa katılan SSCB, Almanya'nın karşısında yer alıyordu. Bu savaşı SSCB "Büyük Anavatan Savaşı" olarak isimlendirmiştir. Savaşın başlamasıyla birlikte ülkenin her yerinde propagandalar başladı. Halkın üzerindeki baskı azaltılmaya başladı. Hatta Marksist ideolojiyi savunan SSBC yönetimi, kapatılan birçok camiye yeniden açtı ve Transkafkasya'da dini idare kurulması hakkında karara vardı.

Yapılan propaganda ve baskıların azaltılmasına rağmen savaş, SSCB'nin tüm halklar tarafından kabul edilen "Cumhuriyetler Birliği" olmadığını ortaya koyuyordu. Zira, Almanlara esir düşen Sovyet askerleri Almanlarla birlikte Sovyet Rusya'sına karşı mücadele etmişlerdir. Bunun en iyi örneği "Doğu Lejyonları" adı altında Almanya'ya esir düştükten sonra SSCB'ye karşı savaşan, kendilerine "Milli Birlik" adını veren Müslümanlar sayılabilir. 1941'de altısı Türkistan, biri ise Azerbaycan askerlerinden oluşan yedi "Milli Birlik" Sovyetlere karşı Almanlarla birlikte savaşmışlardır. Fakat, savaş bittikten sonra, Almanya tarafından SSCB'ye iade edilen bu askerler, Sovyetler tarafından sürgün veya idam edilmiştir (Mecidov, 2008: 126).

İkinci Dünya Savaşı'nın sonu; Almanya ve müttefiklerinin kaybettiği İkinci Dünya Savaşı'nda Azerbaycan'dan 600 bin kişi cepheye gönderildi. Bunun yanı sıra 1941'de ülkede bütün tarihi boyunca çıkarılmış olan en büyük hacimde petrol (23.5 milyon ton) çıkarıldı ki, bu da bütün Sovyetlerde çıkarılan petrolün %71,4'ünü oluşturuyordu. Savaş bittikten sonra, 1969'da Azerbaycan SSC'nin başına 46 yaşında olan Haydar Aliyev geldi ve Sovyetler dağılıncaya kadar görevine devam etti.

1.3. SSCB'nin Dağılması ve 1991 Sonrasında Azerbaycan. Elçibey Dönemi

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Yıkılışı. İkinci Bağımsızlık; 1920'den başlayarak 70 yıllık bir süreyle Sovyetler Birliği'nin egemenliği altında kalan Azerbaycan'da, 1990'da Sovyetlerin dağılma sürecine girmesiyle birlikte bağımsızlık hareketi başladı. Başlayan bağımsızlık hareketi 19 ve 20 Ocak 1990 senesinde Bakü'de "Kanlı Ocak" adıyla tarihe geçen olaylarla bastırılrsa da, bu olaylardan sonra bağımsızlık isyanı daha da büyüdü ve Azerbaycan'da ikinci defa Cumhuriyetin kurulmasıyla sonuçlandı.

Ayaz Mutallibov Dönemi (1990-1992). Bu dönemde, Azerbaycan'ın temel iç sorunu olan Dağlık Karabağ sorunu, dış politikasını da belirleyen en önemli etken olmuştur. Bağımsız Azerbaycan'ın ilk devlet başkanı olan Ayaz Mutallibov, Ocak 1990'da Bakü'deki Sovyet ordusunun yaptığı katliamdan sonra Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreterliğine getirildi. Aslında Ayaz Muatllibov, Sovyet rejimiyle uyumlu politikaların ve SSCB'deki mevcut durumun savunucusuydu.

Fakat, Ayaz Mutallibov, Komünist Partisi'nin itibar kaybetmesi üzerine ilk önce Sovyet ordusunun ülkeden çekilmesini ve sıkı yönetimin kaldırılmasını talep etti. Nitekim, SSCB yapısında köklü değişimin öncüsü Mikail Gorbaçov'a yapılan darbe girişimi de Ayaz Mutallibov tarafından desteklendi. Darbe girişiminin başarısızlığından sonra ise artık SSCB'nin parçalanacağı anlaşılınca 31 Ağustos 1991'de Azerbaycan Yüksek Sovyet'i bağımsızlığını ilan etti ve karar 18 Ekim 1991'de Azerbaycan Parlamentosu'nda onaylandı. Ayaz Mutallibov, Ocak 1992'ye kadar Rusya Federasyonu'yla yakın ilişkilere dayalı bir politika izledi ve Azerbaycan'ın BDT üyeliğine sıcak baktı. Fakat Dağlık Karabağ çatışmasında Azerbaycan'ın sürekli toprak kaybetmesi, Rusya Federasyonu'nun Ermenistan'a yardım ettiği iddialarının yoğunlaşması ve özellikle Dağlık Karabağ'ın başkenti Hankenti'nin kuzeyinde konaklamış Rus Ordusu'nun 366. alayının Azerbaycan Türklerine yönelik katliamlara katıldığı haberi Ayaz Mutallibov'u zor durumda bıraktı. Ayaz Mutallibov tüm yabancı kuvvetlerin Azerbaycan topraklarından çıkması ve Dağlık Karabağ'ın otonom

statüsünün kaldırılması kararını açıklasa da, bu politika değişikliği Azerbaycan'ın toprak kayıplarına engel olamadı. 26 Şubat 1992'de Hocalı bölgesinin Ermeniler tarafından ele geçirilmesi ve Azerilerin katledildiği haberi Bakü'de Ayaz Mutallibov'un istifasının istendiği büyük çaplı gösterilere neden oldu (Kamer Kasım, 2002: 434). Sonunda 6 Mart 1992'de Ayaz Mutallibov istifa etti ve yerine vekaleten Parlamento Başkanı Yakup Memmedov geçti. 7 Haziran 1992'de seçime gitmek üzere Azerbaycan Parlamentosu feshedilerek yerine elli üyeden oluşan Milli Meclis oluşturuldu. 7 Haziran'da yapılan başkanlık seçimini Halk Cephesi'nin lideri Ebulfez Elçibey, oyların % 64'ünü alarak kazandı (Merdanov, 2012: 17). Böylelikle, Azerbaycan'da yeni bir dönem başlamış oldu.

Elçibey Dönemi. 18 Ekim 1991 senesinde halk arasında büyük desteği olan Azerbaycan Halk Cephesi Harekatı'nın baskısıyla Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti. 1992'de Ermenistan'ın Şuşa'yı işgal etmesi ülkede kaosa neden oldu. Ayaz Mutallibov yanlıları bu durumu kullanarak yetkinin Mutallibov'a verilmesini talep ettiler. Görevine geri dönen Mutallibov Bakü'de sıkıyönetim ilan etti ve 14 Mayıs gecesi sokağa çıkma yasağı koydu. Fakat AHC bunu darbe olarak değerlendirdi. AHC yanlıları silahlı gruplarla cumhurbaşkanlık ve parlamentonun yerleştiği binaları ele geçirerek Ayaz Mutallibov yönetiminin tamamen sona erdiğini duyurdular. Ayaz Mutallibov ülkeyi terk etmek mecburiyetinde kaldı. Böylece Azerbaycan'da ikinci liberal süreç sayılabilecek olan Elçibey dönemi başladı (Merdanov, 2012: 17).

Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan'ın ilk demokratik seçimlerini kazanarak iktidara gelen Ebulfez Elçibey'in karşısında duran en önemli problemlerden biri Karabağ sorunu olmuştur. Zira ülkenin birçok sorununun temelinde Karabağ'da devam etmekte olan savaş bulunuyordu ve bu savaşa son verilmeden iç siyasetin durulması, sosyo-ekonomik gelişmenin sağlanması, halkın rahat ve huzurunun temin edilmesi ve ülke içi istikrarın korunması mümkün gözüküyordu. Bu nedenle Elçibey hükümeti gerek Halk Cephesi Partisi'nin gerekse hükümetin programının merkezine Karabağ'ı yerleştirmiştir. Elçibey hükümetinin dış politika hedefleri doğrultusunda, Karabağ probleminin çözümü Batı kurumlarında aranmıştır. Elçibey, iktidara gelir gelmez

Karabağ problemini tekrar AGİK'in gündemine taşımıştır. Roma toplantısında Karabağ probleminin çözümü için iki temel unsur ileri sürülmüştür:

1) Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tartışılmazlığı;

2) Azerbaycan'ın diğer etnik gruplara olduğu gibi Ermenilere de kültürel haklar tanıdığı ve ayrımcılık yapmadığı;

Her iki unsur uluslararası alanda kabul edilen temel ilkelere uygun olduğundan AGİK üyesi ülkeler arasında olumlu karşılanmıştır. Nitekim Azerbaycan'a karşı oluşan ılımlı yaklaşım kendisini Helsinki toplantısında göstermiş ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne ilişkin karar önerisi Ermenistan'ın karşı çıkmasına rağmen üye ülkelerce kabul edilmiştir

(<http://www.21yyte.org/arastirma/azerbaycan/2013/04/22/6963/2013-secimleri-yaklasirken-azerbaycanda-muhalefet-partileri/pdf>).

7 Haziran 1992'de yapılan seçimleri %64'lük oy oranıyla Ebulfez Elçibey kazanırken, parlamentonun başına İsa Kamber atandı. Ebulfez Elçibey Ayaz Mutallibov'dan farklı olarak, Rusya'yla olan ilişkileri tamamen kopardı. Başta Türkiye ve diğer batılı ülkelere hızla ayak uydurma, kuzey İran'ın (Güney Azerbaycan) yeniden Kuzey Azerbaycan'a birleştirilmesine yönelik siyaseti olumsuz sonuçlandı. Devralınan sosyal ve ekonomik sorunlar, kadro yetersizliği vs. reformların gerçekleştirilmesine engel oldu. Rusya Federasyonu ile olan 70 yıllık sosyal, ekonomik bağların koparılması ülkede sosyo-ekonomik istikrarsızlığa yol açtı.

Ayaz Mutallibov'un halktan kopuk politikaları, AHC'nin güçlenmesi ve Dağlık Karabağ çatışmasında başarısız sonuçların alınması Ebulfez Elçibey'in iktidara gelmesini kolaylaştırdı. Bu dönemde Azerbaycan'ın politikası Ocak 1992'de yapılan AHC Kurultayı'nda kabul edilen programa göre oluşturuldu. Genel olarak AHC'nin programı, bağımsız, liberal Azerbaycan'ın yaratılmasını, halkın hürriyetinin korunmasını, Komünist Parti'nin yasaklanmasını, etnik azınlıkların korunmasını ve İran'da yaşayan Azerilerle daha yakın ilişkilerin kurulmasını içermekteydi (Tahirzade, 1992).

Dış politikada daha çok liberal anlayışa vurgu yapan bu programda Azerbaycan'ın bütün devletlerle barış içinde yaşamış ve sorunlarını güç kullanmadan çözmesi, içişlerine karışılmaması, çok yönlü işbirliği ve karşılıklı yardım esasına dayanarak kendi dış politikasını belirlemesi, diğer devletlerle doğrudan ilişkiler kurması ve uluslararası kurumlarda temsil olunması belirlenmekteydi (Tahirzade, 1992). Ebulfez Elçibey göreve geldikten sonra Azerbaycan'ın BDT üyeliğini iptal etti ve Rusya Federasyonu'na karşı Türkiye başta olmak üzere Batılı devletlerle sıkı işbirliğine dayalı bir politika izledi. Azerbaycan'ın doğal kaynaklarının kullanılması ve uluslararası pazarlara taşınmasında da Rusya Federasyonu'na karşı Türkiye başta olmak üzere Batılı devletlere öncelik tanıdı. Bu dönem, Azerbaycan'ın Türkiye'yle ilişkilerinin çok iyi olduğu, Rusya Federasyonu ve İran'la ilişkileri bakımından gergin olduğu bir dönem olarak değerlendirilebilir. İsrail'le ilişkilere de büyük önem veren Elçibey, İsrail'in ABD'deki Yahudi lobisi vasıtasıyla Dağlık Karabağ sorunundaki Azerbaycan'ın görüşlerini ABD yönetimine duyurabileceğini düşündü. Bu dönemde hem Azerbaycan'ın uluslararası kuruluşlarda üyeliğine önem verildi, hem de pek çok devletle ikili ilişkiler kuruldu. Türkiye'yle ilişkilereyse özel bir önem veren Ebulfez Elçibey, ilk resmi ziyaretini Türkiye'ye yaptı ve Azerbaycan petrolünü Türkiye üzerinden taşıyacak tüm projelere tam destek verdi.

Elçibey hükümetinin gayretleriyle uluslararası alanda elde edilen olumlu sonuçlara rağmen Karabağ Savaşı Azerbaycan için hiç de iyi gitmemiştir. Zira Ermeniler sağlanan ateşkesleri ihlal ederek her geçen gün Azerbaycan topraklarını işgal etmiş, savaş Karabağ'ın etrafındaki bölgelere de sıçramaya başlamıştır. Uluslararası kamuoyu karşısında yalnız kalan ancak Karabağ ve etrafında yeni toprakları işgal eden Ermeniler yeni stratejiler geliştirmeye yönelmiştir. Karabağ'daki ayrılıkçı Ermeniler yeni bir devlet kurdukları iddiasıyla AGİK toplantılarına bu statüyle katılmak istediklerini bildirmiş, bir bakıma Azerbaycan'ın istediği gibi seyreden AGİK toplantılarının geleceğini ipotek altına almaya çalışmıştır. Nitekim Ermeniler bu isteklerinde başarıya ulaşmıştır. Bir yandan AGİK toplantılarının bir sonraki ayağı ertelenirken, diğer yandan Elçibey hükümetinin uluslararası alanda da sıkıntıya düşmesine sebep olmuştur. Savaşta toprak kaybını engelleyemeyen Elçibey hükümeti, uluslararası alanda da Ermenilerin uyguladığı siyaseti durdurmayı

başaramamış, ülkenin toprak bütünlüğünü uluslararası hukuk çerçevesinde güvenceye alamamıştır.

Elçibey hükümetinin büyük ümitler bağladığı AGİK her iki ülke nezdinde barış girişimlerinde bulunmuşsa da istenilen sonuç elde edilememiştir. Dönemin AGİK Minsk Grubu Başkanı Mario Rafaelli 27 Ağustos'ta Bakü'yü, ardından Erivan'ı ziyaret etmiş, ateşkes sağlanması için her iki ülkenin devlet başkanlarıyla görüşmüştür. Karabağ probleminin aşamalı çözümünü öngören teklif paketinde öncelikle ateşkes, sonrasında bölgeye barış gücü yerleştirilmesi ve nihai çözüm için yapılacak Minsk Konferansı için tarafların biraraya gelmesi teklif edilmiştir. Lakin her iki tarafın Karabağ'ın statüsü konusunda farklı tezler ileri sürmesi nedeniyle nihai uzlaşa sağlanamamış ve Rafaelli'nin çabaları da sonuçsuz kalmıştır.

Karabağ konusunda Batılı ülkelerin bu derece aktifleşmesinin Rusya'yı rahatsız etmemesi mümkün değildi. Nitekim aynı dönemde Rusya'nın perde arkasında olduğu yeni bir uzlaştırma girişimi Kazakistan'dan gelmiştir. Rusya ile ilişkilere soğuk bakan Elçibey hükümeti Karabağ'daki gelişmeler karşısında teklifle ilgilenmek zorunda kalmıştır. Kazakistan devlet başkanı Nursultan Nazarbayev'in başkanlığında bir araya gelen taraflar 27 Ağustos 1992'de ateşkes ve üst düzey görüşmeler yapılmasını kapsayan Alma-Ata Bildirgesi'ni imzalamıştır. Her ne kadar bu bildirme ile ateşkes sağlansa da bildirgenin diğer hükümlerini uygulamaya yanaşmayan Ermenistan tarafının tutumu nedeniyle diplomatik görüşmelerden herhangi bir sonuç elde edilememiştir. Bu girişimin başarısızlığı üzerine Rusya doğrudan girişimde bulunmuş ve tarafları 19 Eylül 1992'de Soçi'de bir araya getirmiştir. Geçici süreli bir ateşkes imzalanmasına, bölgeye gözlemcilerin gönderilmesine ilişkin bir belge imzalanmıştır. Hemen arkasından belgenin hayata geçirilmesi için Azerbaycan heyeti Moskova'ya gitmiş ancak Erivan'ın Dağlık Karabağ ve Nahçıvan'a tekrar saldırması görüşmelerin tekrar askıya alınmasına ve sonuçsuz kalmasına sebep olmuştur. Böylelikle Elçibey hükümetinin Rusya eliyle de olsa barışı sağlayabilme umutları gerçekleşmemiştir.

Elçibey hükümetinin Karabağ'da ateşkesin sağlanması için verdiği mücadelede, ABD'nin Minsk Grubu Roma görüşmeleri, ABD Heyet Başkanı J. Maresca yeni bir ümit olmuştur. Zira, Maresca'nın Bakü ve Erivan ziyaretlerinin sonrasına gelen Bush

ve Yeltsin görüşmesinde Karabağ ile alakalı bir deklarasyon imzalanmıştır. Deklarasyonda her ne kadar Karabağ'daki gelişmelerden rahatsızlık dile getirilse de Azerbaycan'ın yararına hiç bir düzenleme yer almamış, sadece mesele Minsk gurubunun inisiyatifine terk edilmiştir.

Cenevre Görüşmeleri çerçevesinde Roma'ya giden dönemin Dışişleri bakanı Tofiq Gasımov beklentilerine istenilen cevapları alamadan dönmek zorunda kalmıştır. Ermenilerin 27 Mart'ta başlattıkları saldırılar Roma görüşmelerini diğerlerinde olduğu gibi sonuçsuz bırakmıştır. Bununla birlikte bu saldırılar Karabağ'daki barış sürecine yeni bir boyut kazandırmıştır. Ermeni saldırılarına Rus birliklerinin aktif katılımı karşısında Elçibey hükümeti uluslararası kamuoyunu bir kez daha harekete geçirmek amacıyla BM, AGİK gibi kurumlar nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimler sonucunda Karabağ problemi BM gündemine girmiştir. Ancak, diplomasinin yavaş işlemesi nedeniyle Elçibey hükümetinin bu çabaları Kelbecer'in Ermenilerce işgalini engelleyememiştir. BM Bakü'nün tüm çabalarına rağmen konuyu ancak 6 Nisan'da ele almış, Konsey Başkanı Marker, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin kötüleşmesinden duyulan rahatsızlığı dile getiren ve tarafları barışa davet eden genel ezberi tekrar etmiştir. BM Genel Sekreteri'nden AGİK ile işbirliği yaparak durum değerlendirmesine ilişkin bir rapor hazırlaması istenmiştir. 14 Nisan'da uluslararası kamuoyuna sunulan raporda işgalde tank, uçak, otomatik silah kullanıldığı ve bu nedenle olaya dış güçlerin katıldığına yer verilse de Ermenistan işgalle hiç bir şekilde ilişkilendirilmemiştir. BM'nin 30 Nisan 1993'te Kelbecer'in işgali, 29 Haziran 1993'te Ağdam'ın işgali, 14 Ekim 1993 tarihli işgal edilen arazilerin boşaltılması ve 11 Kasım 1993'te Zengilan'ın boşaltılması ile ilgili aldığı 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlarına rağmen bunları uygulatamamış, uluslararası kamuoyunun Ermeniler üzerinde baskı kurmasını sağlayamamıştır. Kelbecer'in işgali konusunda uluslararası kamuoyunda başlatılan yoğun çalışmalar sonucunda başta ABD olmak üzere birçok Avrupa devleti çeşitli seviyede Ermeni işgalini kınayan açıklamalarda bulunmuştur. ABD ve İngiltere Ermeniler üzerinde baskı kurmaya çalışsa da bunda muvaffak olamamış, Ermeniler geri adım atmamıştır. Bu başarısız sonucun sebepleri olarak, Elçibey hükümetinin milliyetçi politikaları sonucunda iç siyasette meydana gelen gerginlik ve ülkenin bölünmenin eşiğine gelmesini, daha önce devlet yönetimi deneyimi olmayan

kadroların iktidara getirilmesini, makam ve mali kazanımlar için verilen iktidar kavgasını göstermek mümkündür (Yılmaz; İsmayilov; 2011: 5-7).

Bu dönemde Azerbaycan-Türkiye ilişkileri genel olarak olumlu ve gelişen bir seyir izlemekle birlikte, birçok sorun ve anlamsızlıklar da ortaya çıktı. Özellikle Dağlık Karabağ savaşında Türkiye'nin sınırlı askeri ve tam bir politik destek vermesine rağmen, ermenistan'a karşı kesin bir başarının sağlanamaması, ülke içinde huzursuzluğa sebep oldu. Ebulfez Elçibey, Türkiye'nin Kelbecer bölgesine lojistik destek vermemesinden dolayı üzüntüsünü dile getirdi. Bunun üzerine Türkiye cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Azerbaycan'a en son ziyaretinde, Türkiye'nin Azerbaycan'a politik destek verdiğini, fakat sınırlı askerî destek vererek savaşı Azerbaycan'ın kazanması gerektiğini belirtti (Kohen; 1993).

Bu dönemde Ebulfez Elçibey, dış politikada genel olarak kendi ideolojisine uygun politikalar izledi (Tahirzade, 1999: 67). Türkiye'yle ekonomik, politik ve kültürel ilişkilere hız verdi. Yirmi milyonu aşkın azerinin yaşadığı İran'ın kuzeyiyle birleşmeyi hedefleyen planlar ortaya atıldı. Bu politika, Azerbaycan-İran ilişkilerinde büyük gerginliğe yol açtı. Elçibey döneminde Azerbaycan, Rusya Federasyonu'na karşı da mesafeli bir strateji izledi ve ülkedeki rus askerlerinin çıkarılmasını sağladı (Şihaliyev, 2004: 61-64). Sonuçta Ebulfez Elçibey, kendi ideolojisine uygun izlediği politikaları nedeniyle bölgedeki dengeleri bozdu ve Türkiye lehine tutum takınmasıyla birlikte doğal olarak Rusya Federasyonu'nu da çok rahatsız etti. Bu sebepten dolayı Rusya Federasyonu, Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan'a karşı Ermenistan'ı destekledi ve ülke içi muhalif güçleri harekete geçirdi.

Dağlık Karabağ'daki savaş ve göç hareketleri ülke ekonomisini çökertti. Gerçek anlamda düzenli bir orduya sahip olunmaması nedeniyle ermeni askerlerine karşı başarılı sonuçlara ulaşılamadı. Ebulfez Elçibey, Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili tüm barış görüşmelerinde Türkiye'nin de mutlaka olmasını istedi; fakat Türkiye'den her zaman istediği desteği alamadı. Ermenistan'la savaşta Laçın'den sonra Mart 1993'te Kelbecer bölgesinin de kaybedilmesi, ülke içinde karışıklığa sebep oldu ve yönetimin itibarını düşürdü.

Suret Hüseyinov'un kısa sürede bölgede saygınlık kazanarak etkili olması, Ebulfez Elçibey iktidarının sonunu hazırladı. Suret Hüseyinov, Dağlık Karabağ savaşındaki toprak kayıplarından sorumlu tuttuğu Ebulfez Elçibey'in istifasını talep etti. ABD ve Türkiye'nin açık desteklerine rağmen, Rusya Federasyonu'nun ve halkın tepkisiyle karşılaşan Ebulfez Elçibey, Bakü'yü terketmek zorunda kaldı. Ardından, halkın kurtarıcı gözüyle baktığı Haydar Aliyev iktidara geldi ve elinde önemli aslerî birliği olan Suret Hüseyinov'u başbakanlığa atadı.

AHC'nin iktidar olduğu dönemdeki önemli başarılarından birisi, ülkedeki Rus ordusunun çıkarılması olmuştur. Aynı zamanda bağımsızlığını kazanan yeni cumhuriyetler arasında kendi sınırlarını korumak için ilk defa Sınır Muhafız Birlikleri oluşturarak, Milli Ordunun da temelini atmıştır (Cafersoy, 2000:13). Bundan başka, Anayasada devlet dili "Türkçe" olarak belirlendi, ilk defa milli para "Manat" tedavüle çıkarıldı ve Azerbaycan uluslararası birçok kuruluşa üye oldu. Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı da ilk defa Elçibey döneminde gündeme getirildi.

1.4. Aliyevler Dönemi.

1.4.1. Haydar Aliyev Dönemi.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla 1991 yılında bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan, 1993'ten itibaren Aliyev ailesi tarafından yönetiliyor. Komünist dönemin Azerbaycan Sovyeti yöneticilerinden Haydar Aliyev, kimilerine göre yeni dönemde ülkenin ayakları üzerinde durmasını sağlayan bir kahraman, kimilerine göre ise 'demir yumruklu' bir otokrattı.

1993'te Suret Hüseyinov'un Gence'de çıkardığı isyan, savaştaki olumsuzluklar AHC iktidarının sonunu getirdi. Savaştaki yenilgiden Elçibey'i sorumlu tutan Hüseyinov, onun istifasını talep etmiştir. Bunun üzerine Elçibey, Aliyev'i ve muhalefet lideri İtibar Mehmedov'u koalisyon hükümet kurarak birlikte hareket etmeye çağırmış, fakat olumlu bir cevap alamamıştır. ABD ve Türkiye'nin açıkca Elçibey'i desteklemesine rağmen Rusya ve artık başarısızlıklardan yorulmuş halkın da desteğiyle Suret Hüseyinov Bakü'ye doğru ilerlemiş ve Elçibey, Aliyev'i meclis başkanlığına getirmiş, yönetimi ona devrederek Bakü'den ayrılmıştır. Fakat sonradan, olaylara, koalisyon teklifinin Aliyev ve İtibar Mehmedov tarafından yapıldığı, fakat Elçibey'in bunu reddettiği ireli sürülerek Elçibey'in ülkeyi bırakıp kaçtığı süsü verilmiştir. Yalnız ölümünden sonra bu olaylardan bahsedilmiştir.

Parlamentonun başına geçen Aliyev, iktidarı tamamen ele geçirmek istese de, Azerbaycan'ın Anayasasında Parlamento'ya cumhurbaşkanını görevinden alma yetkisi verilmediği için bu mümkün olmamıştır. Zira, Elçibey'in cumhurbaşkanlığı devam ediyordu. Bu yüzden Aliyev referandum düzenlemiş ve Azerilerin kurtarıcı olarak gördükleri Aliyev, 1993'te yapılan seçimlerde cumhurbaşkanı seçilerek, isyancı Suret Hüseyinov'u da başbakan olarak atamıştır. Fakat 1995 senesinde "vatan haini" olarak suçlanan ve hakkında müebbet hapis kararı alınan Suret Hüseyinov, Haydar Aliyev'in ölümüne kadar cezaevinde kalmıştır. Babasının ölümünden sonra iktidara gelen İlham Aliyev 2005 senesinde Suret Hüseyinov'u affetmiştir.

Aliyev, SSCB döneminin önemli isimlerinden biridir. Azerbaycan'da KGB Başkanlığı ve 1969-1982 yıllar arasında Komünist Parti Birinci Sekreterliği görevinde bulunmuş, daha sonra 1988'e kadar Moskova'da Politbüro üyeliği yapmıştır. Aliyev'in büyük politik deneyimi, bürokratik mekanizmaları yakından tanınması, Rus devlet geleneğini iyi bilmesi, ona etkin yaklaşımlar ve politikalar izlemesine yardımcı olmuştur (Akdoğan, 2007:15).

Aliyev, göreve başladığı günden itibaren, Elçibey'in Türkiye eğilimli siyasetinden vazgeçerek, farklı bir politika yürütmeye çalışmıştır. Özellikle de Ermenilerle devam eden savaşta Rusya'nın önemini bildiği için, BDT'ye üye olmuş, fakat Rusya'dan beklediği desteği bulamamıştır. Aliyev, Ermenistan'ı barışa davet etmiş, Mayıs 1994'de ateşkes ilan edilmiştir. Fakat ateşkes kadar Azerbaycan'ın birkaç şehri daha, hatta Elçibey döneminde alınan köyler de yeniden Ermeniler tarafından işgal edilmiştir.

1993 yılı ortalarında Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle beraber Azerbaycan'ın dış politika stratejisi değişmeye başlamıştır. Haydar Aliyev, Azerbaycan ve Azerbaycanlılar için temel amaç ve menfaatleri şu şekilde belirlemiştir:

- Demokrasi, sosyal ve hukuk devletinin kurulması ve geliştirilmesi;
- Bağımsızlığın ve toprak bütünlüğünün korunması;
- Dağlık Karabağ probleminin çözüme kavuşturulması;
- Pazar ekonomisine geçişin sağlanması;
- Askeri birimlerin modernleştirilmesi ve güçlendirilmesi;
- Dış politikada demokratik ve çok kutuplu faaliyetlerin desteklenmesi;

Bu temel amaçlar içerisinde Dağlık Karabağ probleminin çözüme kavuşturulması özel bir önem arz etmiştir. Çünkü Azerbaycan dış politikasının esasını Dağlık Karabağ ve etrafındaki toprakların Ermeni işgalinden kurtarılması oluşturmaktadır. Zira bağımsızlık sonrası süreçte iktidara gelen hükümetlerin dış politika hedefleri, programları, yeni siyasetler bu amaç doğrultusunda şekillenmiş ve uygulanmıştır. Ayrıca, savaşın acı sonuçlarını hala yaşayan halkta da bu sorunun çözülmesi noktasında önemli bir beklenti oluşmuştur. Daha kesin bir ifade ile iç

siyasette istikrarın sağlanması ve ülkenin bütünlüğünün korunması ancak bu problemin çözülmesine endekslenmiştir. Bu nedenle Haydar Aliyev hükümetinin de ilk hedefi Dağlık Karabağ sorununun çözümü olmuştur. Bunu sağlayabilmek için de dış politika unsurlarından aktif olarak yararlanmak gerekmiştir.

Haydar Aliyev'in iktidara geldiği dönemde ülkede iç kargaşa devam etmekte ve ülke bölünme tehlikesi yaşamaktaydı. Bu nedenle Haydar Aliyev öncelikle iç istikrarın sağlanmasına yönelmiştir. Bunu gerçekleştirebilmek için öncelikle cephede ateşkesin sağlanması gerekiyordu. 12 Mayıs 1994'te ateşkesin imzalanmasını sağlayan Aliyev, kısa sürede iç siyasette de istikrarı sağlamış ve Karabağ probleminin çözümüne yönelmiştir. Bu noktada AGİT ve diğer uluslararası güçlerle işbirliğine gitmiştir. Bu çerçevede AGİT aracılığıyla problemin çözümüne ilişkin yeni bir plan hazırlanmıştır. Sorunun başlangıcının 1988 olduğu düşünüldüğünde, 1996 yılındaki bu planın hazırlanmasında Aliyev'in istikrarlı iç ve dış politikasının tesiri inkâr edilmez bir gerçektir. Bu planda: "Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki anlaşmazlığa son verilmesi, Dağlık Karabağ'a maksimum özerklik tanınması, Dağlık Karabağlı Ermeni ve Azerilerin hayat güvenliğinin sağlanması" gibi temel unsurlar yer almıştır. Aynı şekilde Aliyev hükümetinin yürüttüğü olumlu lobi faaliyetleriyle elli üç devlet tarafından bu plan kabul edilmiş olsa da, Ermenistan yönetimi yayılmacı siyasetine uymadığından bu planı kabul etmekten kaçınmıştır.

H. Aliyev'in aktif dış politikasının temel unsurlarından birisi de ABD olmuştur. Asrın Anlaşmasından sonra ABD, gerek BM gerek AGİK çerçevesinde aktif rol alarak tarafları bir araya getirerek, Dağlık Karabağ sorununun çözülmesi için gayret göstermiştir. Bu çerçevede Azerbaycan-ABD ilişkilerinin geliştirilmesi ve bunun Dağlık Karabağ sorununun çözülmesine yansımaları istese ve bunu her fırsatta dile getirse de, ABD tarafı sadece vaatlerde bulunmaktan öte ciddi bir adım atmamıştır (Azerbaycan Gazetesi, 06.09.1994, 21.10.1995). Bununla birlikte Haydar Aliyev'in 22 Temmuz-1 Ağustos 1997 tarihli resmi ziyareti iki ülke ilişkilerinin hem gelişmesine hem de D. Karabağ sorununda ABD'nin daha aktif rol almasında büyük etken olmuştur. Aliyev bu sefer de petrol kozunu çok iyi kullanmış, 1991'den beri ABD'de de oluşan olumsuz Azerbaycan imajını büyük oranda silmeyi başarmıştır. Kongre

üyeleri ve senatörlerle yakın diyalog kurularak 907 sayılı kararın kaldırılması ya da en azından yaptırım hükmünün hafifletilmesi için çalışmalarda bulunmuştur. Aliyev bir yandan ülkenin önde gelen fikir adamlarıyla görüşüp ABD’de bir “Azeri Lobisi” oluşturmaya çalışırken, diğer taraftan trilyonlarca dolara varan Azerbaycan petrol rezervlerini pazarlık unsuru olarak kullanarak büyük şirketlerin dikkatlerini Azerbaycan üzerine çekmeyi başarmıştır. Bu yoğun diplomasi trafiğinin sonunda Aliyev-Clinton görüşmesi sonucu imzalanan ortak bildiri: Dağlık Karabağ sorununun yılsonuna kadar çözülmesine ilişkin bir madde de yer almıştır. Bu husus o döneme kadar soğuk sularda devam eden ilişkilerin canlanması ve Aliyev’in dış politikadaki önemli bir başarısı olarak kayda geçmiştir.

Bununla birlikte, ABD Kongresi 907 nolu kararı iptal etmediği gibi uygulamasını da hafifletmemiştir. Azerbaycan ile yakınlaşmak isteyen Amerikan hükümetlerine karşın Ermeni lobisinin etkisinde kalan Kongre sürekli sorun çıkartmıştır. Bu ikilem karşısında ABD hükümetlerinin çaresizliğini ABD’li yetkililer bile ifade etmiştir.

1993’te Azerbaycan’da tam bir karışıklık yaşanmaktaydı. Dağlık Karabağ’daki savaş, halkın ekonomik sıkıntısı ve Suret Hüseyinov’un devlete karşı gelmesiyle birlikte ülkedeki etnik azınlıkların da birtakım taleplerde bulunması, ülkeyi gerçekten bir karışıklığa sürüklemişti. 20 Eylül 1994’te Azerbaycan ve Batılı büyük petrol şirketleri arasında yapılan “Asrın Antlaşması” doğal olarak Batı’nın Azerbaycan’da konumunu güçlendirmesi anlamına gelmiştir.

H. Aliyev iktidarının son yıllarında sorunun çözümü için pratiğe dönük adımlar söz konusu olmamıştır. Azerbaycan ve Ermenistan cumhurbaşkanları arasında görüşmeler serisi sürse de, bir sonuca ulaşılamamıştır. Azerbaycan cumhurbaşkanı H. Aliyev bu süreçte birkaç defa görüşmelerin bu şekilde sonuçsuz olarak devam ettirilmesi halinde Azerbaycan topraklarını Ermenistan işgalinden kurtarmak için askeri yola da başvurabileceğini ifade etmiştir.

1.4.2. İlham Aliyev Dönemi.

Haydar Aliyev, sağlık sorunları nedeniyle 2003 yazında görevinden ayrılmak zorunda kalırken oğlu İlham Aliyev'in 'siyasi varisi' olduğunu açıkladı. Ekim 2003 seçimlerinden cumhurbaşkanı olarak çıkan İlham Aliyev, babasından boşalan koltuğuna oturdu. Baba Aliyev, 12 Aralık 2003'te hayatını kaybederken oğul Aliyev'in iktidarında ülke, yoğun bir ekonomik büyüme yakalayıp hızla kabuk değiştirmeye başladı. Ama ülkenin ekonomik başarısı, demokratikleşmeye yansımada. Oğul Aliyev yönetimindeki, Azerbaycan'ın siyasi özgürlükleri gittikçe kısıtlandı.

Sovyet dönemi sonrası Azerbaycanı'nın dördüncü cumhurbaşkanı olan İlham Aliyev, 1961 yılında başkent Bakü'de dünyaya geldi. 1977'de Moskova Devlet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nde (MGIMO) yükseköğrenime başladı. 1982'de mezun olduktan sonra lisansüstü çalışmalarını sürdüren Aliyev, 1985'te tarih alanında MGIMO'dan doktora derecesi aldı. 1985-1990 döneminde MGIMO'da öğretim görevlisi olarak çalıştı.

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girdiği 1990'da üniversiteden ayrıldı ve dört yıl boyunca ithalat-ihracat şirketlerinde görev aldı. 1993 sonunda babası Haydar Aliyev'in Ebulfez Elçibey'in ardından Azerbaycan Cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte İlham Aliyev'in kariyeri de yeni bir yön kazandı.

Aliyev 1994'ten 2003'e kadar *Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi'nin (SOCAR)* başkan yardımcılığı görevini yürüttü. 1995 ve 2000'deki genel seçimlerde ülke parlamentosu Milli Meclis üyeliğine seçilen Aliyev, 1997 yılında Azerbaycan Milli Olimpiyat Komitesi Başkanı oldu. Olimpiyat Komitesi'nin yönetiminde sporun gelişmesine büyük hizmetler gösterdiği gerekçesi ile Uluslararası Olimpiyat Komitesi (IOC) tarafından Şeref Madalyası ile ödüllendirildi. 1999 yılında, Haydar Aliyev'in kurucusu ve genel başkanı olduğu Yeni Azerbaycan Partisi'nin (YAP) başkan yardımcılığına seçilen İlham Aliyev, 2001'de birinci genel başkanlığa getirildi.

SOCAR'daki(Azerbaycan'da petrol şirketi) görevi boyunca Haydar Aliyev'in petrol stratejisini hayata geçirmede önemli rol oynayan Aliyev, bu esnada ilerideki

devlet başkanlığı görevine hazırlandı. Azerbaycan halkının büyük çoğunluğunun sevdiği bir lider olan baba Aliyev'in sağlık durumunun 2003 yılına gelindiğinde iyice kötüleşmesi, oğul Aliyev'e cumhurbaşkanlığı yolunun açılmasını kolaylaştırdı. Ağustos 2003'te tedavi olmak için ABD'ye giden Haydar Aliyev, kabinenin başına İlham Aliyev'i atadı. Birkaç ay sonra da İlham Aliyev'i YAP'ın tek cumhurbaşkanı adayı ilan etti.

İlham Aliyev, seçim kampanyasını, "Aliyev'in çizgisinin devamı için başka alternatif yok. Ona benzeyebilmek için elimden geleni yapacağım" ifadesi üzerine oturttu. 15 Ekim 2003'te gerçekleştirilen cumhurbaşkanlığı seçimini yüzde 77 oyla kazanarak babasından boşalan koltuğa oturdu. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ve Avrupa Birliği (AB) gözlemcileri seçimleri "seçmenlere baskı yapıldı, muhalefetin kampanya özgürlüğü kısıtlandı, medya bağımsız değildi" diye eleştirdi. Seçimden sonra muhalefet, hileli olduğunu iddia ettikleri seçimi tanımadıklarını söyleyip protestolar düzenledi. Seçim öncesinde ve sonrasında düzenlenen gösterilere polis müdahale etti, yüzlerce protestocu gözaltına alındı. Haydar Aliyev ise 12 Aralık 2003 günü, tedavi görmekte olduğu ABD'nin Cleveland kentinde hayatını kaybetti.

İlham Aliyev, ölümünün ardından Haydar Aliyev'i 'Yeni Azerbaycan'ın 'kurucu babası' olarak konumlandırdı. Babasının liderliğindeki zorlu geçiş döneminin hatıralarını öne çıkarmak suretiyle bir 'Aliyev kültürü' yaratmaya ve bu sayede iktidarını pekiştirmeye çalıştı. Kamu binalarının duvarlarını, kendisiyle beraber babasının portreleriyle donattı.

İlham Aliyev'in koltuğunu koruduğu 15 Ekim 2008'deki cumhurbaşkanlığı seçimi, yine usulsüzlük eleştirileriyle karşılandı. Ana muhalefet partilerinin boykot ettiği seçimde Aliyev yüzde 87 oy aldı. Mart 2009'da yapılan referandumla, cumhurbaşkanlığı görev süresini iki dönemle sınırlandıran kural kaldırılarak, Aliyev'e üçüncü dönem iktidar yolu açıldı.

2010 Kasım'ındaki parlamento seçimlerinde partisi Yeni Azerbaycan yüzde 45 oyla 125 sandalyenin 72'sini aldı. Aliyev'e yakın 48 milletvekili meclise bağımsız girdi. Azerbaycan tarihinde ilk kez ülkenin ana muhalefet partileri

Müsavat ile *Azərbaycan Halk Cəphəsi* hiç milletvekili çıkaramadı. Uluslararası gözlemciler bu seçimi de uluslararası standartlara uymamakla eleştirdi.

2010'da *Wikileaks*'te yayımlanan ABD büyükelçiliği yazışmaları, İlham Aliyev'e yönelik ifadeler içeriyordu. Belgelerde Aliyev'den 'mafya babası' olarak bahsediliyor, ülkeyi yöneten az sayıda güçlü ailenin, Ortaçağ'daki gibi feodal yöntemler izlediği söyleniyordu. Belgelere göre Azerbaycan lideri Amerikalı diplomatlara, Türkiye'nin enerji merkezi olmasını istemediğini ve bunun için Rusya ile gaz anlaşması yaptıklarını söylemişti. Aliyev'in sözcüsü belgeleri yalanladı. 9 Ekim 2013 cumhurbaşkanlığı seçimini Aliyev'in yüzde 85 oyla kazandığı ilan edildi.

II. BÖLÜM

XX. YÜZYIL AZERBAJCAN EDEBİYATI'NDA ÖNE ÇIKANLAR. MEHMED EMİN RESULZADE ve AHMET AĞAOĞLU

2.1. XVIII. ve XIX. Yüzyıllara Kadar Azerbaycan'da Siyasî ve Edebî Durum

XVIII Yüzyılın sonları, Azerbaycan tarihinin en karmaşık ve en bunalımlı dönemi olmuştur. Ülkenin siyasi, ekonomik ve kültürel hayatında ardı arkası gelmeyen buhranlar yaşanmıştır. Sefeviler sülalesinin çöküşünden ve 1747 senesinde Afşarlar soyundan gelen Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran'ı saran iç savaş Azerbaycan'ı da etkilemişti. Aynı yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan, bir birinden bağımsız onlarca hanlıklara, belli sınırları olmayan, planlanmış ve istikrarlı politikalar yürütemeyen, zaman zaman birbirleriyle kanlı çatışmalara giren küçük feodal devletlere bölünmüştü. Ülkenin topraklarında: Karadağ, Guba, Derbent, Şamahı, Tebriz, Şemseddin, Gazah ve İlisu sultanlıkları, Car-Balaken İcması gibi küçük, mahalli devletler kurulmuştu.

XIX. yüzyılda Kuzey Azerbaycan'da yepyeni bir aydın nesil yetişmiş, kültür hayatının bütün sahalarında bir ilerleme ve gelişme yaşanmıştır. 1873' de Azerbaycan Millî Tiyatrosu'nun temeli atıldı. Müzik, resim gibi sanat dallarında önemli gelişmeler kaydedildi. Dilcilik, tarih, coğrafya, İslam hukuku vb. alanlarda dünya çapında tanınmış âlimler yetişti. "Rus Şarkiyatçılığının Babası" kabul edilen Mirze Mehmedeli Kâzımbey Kazan ve Petersburg üniversitelerinde, Mirze Cafer Topçubaşı Petersburg üniversitesinde Türk-İslâm dünyasının tarihi, dili, edebiyatı hakkında değerli araştırmalar yapıyordu ve üniversitede, Türk Edebiyatı'nın klasik örneklerini çağdaş-ilmî metotlarla hazırlayarak yayınlıyorlardı. Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Mirze Adıgözel Bey, Mirze Cemal Karabaği, Şeyh İbrahim Gencevi vb. tarihçilerin eserlerinde, Azerbaycan ve Kafkasya tarihinin ayrı ayrı dönemleri, çeşitli tarihî kaynaklardan araştırılıyordu.

Millî okullar ve millî edebiyatla beraber, tarihî eserler de, Azerbaycan halkı arasında, millî şuurun yayılmasında önemli rol oynamışlardır. XIX Yüzyılın 80. yıllarına doğru, gazete sayfalarında yayımlanan makalelerde, Azerbaycan'da yaşayan yerli halkın, Rusların ifade ettiği şekliyle “Tatar”, yahut halkın söylediği gibi yalnız “Müslüman” değil, Türk olduğu, dinlerinin İslâm olduğu, Tatarların da Türklerin bir kolu, bir boyu olduğu fikri vurgulanıyordu. Bir taraftan Batı kültürüne aşinalık, diğer yandan Ruslaştırma politikalarına bir tepki olarak doğan milliyetçilik düşüncesi, Kuzey Azerbaycan'da çok kısa bir zamanda kendine yer edinmişti. Müslüman İran-devletinin terkiibinde olan Güney Azerbaycan'daysa, tek din, tek dil ve tek İran sloganları altında, bu hisler her vesileyle bastırılmıştır. XIX Yüzyılın birinci yarısında, Azerbaycan Edebiyatı, ister türler, ister konular, ister üslûp ve isterse kullanılan sanatlar açısından, eski geleneklerden pek de uzaklaşmamıştı. Evvelki dönemlerde olduğu gibi, gazel tarzı hâlâ edebiyatın sürükleyici türüydü. XVIII. asırda Vâgîf ekolünün ve âşık edebiyatının tesiriyle halk şiiri üslûbu ortaya çıkmış ve bu üslûp, edebiyatın genellikle dil açısından halkla bütünleşmesine, halka yakınlaşmasına imkan yaratmıştı. Edebiyat, epiklikten, sosyal ve manevî ha-yatta ortaya çıkan ciddi değişiklikleri süratle takip ederek değerlendirmekten henüz uzaktı. Divan edebiyatı tarzında yazan şairlerin lirik gazelleri, yahut âşık koşmaları, Azerilerin hayatlarını bütün yönleriyle ve belirli bir yeterlilikte işleyebilme kabiliyetinden uzaktı.

Edebiyatın yenileştirilmesi sahasında ilk adımlar 19. yüzyılın birinci yarısında, Abbaskulu Ağa Bakıhanov, İsmail bey Kutkaşanlı, Mirze Şefî Vazeh almışlarsa da, onlar, kültür ve edebiyatta yeni bir devrin başlatıcısı olamamışlardır. 19. yüzyıl Azerbaycan Edebiyatında gerçek anlamda modernleşme, Mirze Fethali Ahundzâde'nin adı ve edebî faaliyetleriyle yakından ilgili bir gelişmedir. Mirze Fethali, Azerbaycan Edebiyatını, eski divan şiirinin bin yıllık cazibesinden kopardı, onu yeni mazmun ve yeni biçimlerle zenginleştirdi. Azerbaycan Edebiyatına ilk defa dram türünü getirdi. Edebî eleştirinin prensiplerini ortaya koydu ve ilk tarihî romanın yazarı olarak tanındı.

Şiire gazellerle başlayan Ahundzâde, kısa zamanda bu tür eserlerin devrinin geçtiğini, gazel edebiyatının, artık halkın manevî beklentilerine cevap veremediğini ileri sürmeye ve bu fikirleriyle bütün Orta Doğu halklarının edebiyat çevrelerinde

büyük bir ıslahatçı olarak tanınmaya başladı. Onun, 1850-1855 yılları arasında yazdığı altı komedi, Azerbaycan Edebiyatının daha sonraki gelişimi üzerinde belirleyici olmuş, Ahundzâde edebî mektebinin başlangıcını teşkil etmiştir. Ahundzâde'den sonra, Necefbey Vezirov, Abdürrahim bey Hakverdiyev, Neriman Nerimanov, Raşit bey Efendiyev, Sultan Mecid Ganizâde gibi yazarlar da, edebî çalışmalarında dram türüne sık sık yer vererek, çağdaş konu ve problemleri ele alan eserlerinde halk hayatından çeşitli levhaları gözler önüne serdiler. Eksiklik ve yanlışları gösterdiler. “Daha güzel, daha anlamlı bir hayatın yollarını” açıklamaya çalıştılar. İlk örneklerini Ahundzâde'nin verdiği dram eserleri, millî-realist edebiyatın da dikkate değer ilk örnekleri oldu (Nebiyev, Alışanlı, Kerimli, 2006: 124).

Edebiyatta yeni türlerin ortaya çıkması, şiirin de kendi içinde yenileşmesinde etkili olmuştu. Her-şeyden önce şiir yeni mazmunlar edinmişti. 1840 yıllarından itibaren, Azerbaycan'da mizahî şiir büyük önem kazanmıştı. Bu tür şiirlerin hemen hemen tamamı, ülkenin genel durumu, Rus memurların ve onları destekleyen yerli asilzadelerin keyfilikleri, ülkeyi saran kanunsuzluklar, rüşvet ve istikrarsızlık üzerineydi. Mirze Bahış Nadim, Baba Bey Şâkir, Kasım Bey Zâkir gibi Azerbaycan şairlerinin mizahî şiirlerinde, yalnız yerli memurlar değil, gemilikle Çarlık Dönemi idari sistemi, Rus sömürgeciliği, imparatorluğun Ruslaştırma politikası gibi konular cesaretle işlenmekteydi.

2.2. XX. Yüzyılda Siyasi Edebi Durum

XX Yüzyıl Azerbaycan tarihine sadece sosyal sarsıntı, buhran ve savaş yüzyılı olarak değil, aynı zamanda kültür, edebiyat ve kendini tanıma yüzyılı olarak damgasını vurmuştur. Genelde milletin ve medeniyetin tarihi bir birinden hiçbir zaman ayrı olmamıştır. İstiklal ve bağımsızlık fikri her zaman önce edebî medenî düşüncede ortaya çıkmış ve şekillenmiş, daha sonra devlet tefekkürü, sosyal idarî kurum ve siyasî rejim gerçeklik kazanmıştır. Şimdiki Azerbaycan'ın da manevî mimarları, Ahundzadeler ve Zerdabiler, Resulzadeler ve Ağaoğlular, Sabirler ve Cavidler, Müşfikler ve Cabbarlılar olmuştur.

19. Yüzyılın ilk yarısında Rusya egemenliği, Azerbaycan'da yerleşmeye başladığında karşısında belirli ölçüde Fars kültürünün etkisinde kalan bir millet vardı. Bunun üzerine Rus idaresi bu Şark-İslâm kültürünün nüfuzunu kırmak ve yerine Rus kültürünü yerleştirmek için misyonerler vasıtasıyla faaliyete başlamıştı. O sıralarda Azerbaycan'da yazılı edebiyatın yanında zengin bir şifahi edebiyat geleneğine yaşamaktaydı. Kafkasya'nın işgalinden sonra Ruslar buralarda çeşitli Rus okulları açtı. 1819 yılından itibaren bu okullarda Azeri Türkçesi dersi verilmeye başlandı. Bunun sebebi nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan Kafkasya ve Azerbaycan'da devletin halkla münasebetini sağlayacak mütercim kadrolar yetiştirmektir. Nitekim bu okullarda yetişen birçok talebe ileride Azerbaycan'ın fikir ve sanat hayatının modernleşmesine öncülük etmiştir. Bu okullarla beraber Azerbaycanlı aydınlar da hususi okullar açmaya başladılar. Bu okullarda şarkiyat derslerinin yanı sıra devrin modern düşünce ve bilimleri de okutuluyordu. Usul-î Cedid diye adlandırılan bu eğitim sistemi Kafkasya ve Azerbaycan'da önceleri tepkiyle karşılanmışsa da sonradan rayına oturmuştur. Modern Azerbaycan Edebiyatı'nın doğmasında ve gelişmesinde büyük rol oynayan ilk şahsiyetlerin yetişmesinde, hem resmî Rus mekteplerinin, hem de hususî Azerî mekteplerinin büyük etkisi olmuştur (Bünyadov, 1994: 535).

Aydınların başında gelenlere örnek olarak Mirza Cafer Topçubaşı, Mirza Kazım Bey, Abbaskulu Ağa Bakıhanlı, Kasım Bey Zakir, İsmail Bey Kutkaşanlı gibi bilim adamı ve aydınları gösterebiliriz. Bu kuşaktan sonra modern Azerbaycan edebiyatının en kuvvetli temsilcisi olarak Mirza Fethali Ahundzade'yi düşünebiliriz. 19. Yüzyılın

ikinci yarısından sonra Mirza Fethali Ahundzade'nin nesirde açmaya muvaffak olduğu milli ve vatanî cereyan bir hayli etkili oldu. Türkçe, Arapça ve Farsça eğitimi olan, ayrıca Rusça ve Fransızca da bilen Mirza Fehtali, eserlerinin konusunu halk hayatından alan komediler yazmakla Azerbaycan Edebiyatında derin izler bıraktı. Mirza Fethali'nin başlatmış olduğu bu Avrupaî edebiyat yolunu bir sonraki kuşaktan Necef Bey Vezirli, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Mirza Elekber Sabir, Celil Memmedguluzade, Mehmed Hadî ve b. edebi şahsiyetler genişleterek devam ettirdi.

1905'te ortaya çıkan 1. Rus İhtilali üzerine çarlığın ilan etmek zorunda kaldığı kısıtlı hürriyet bu gibi faaliyetlerin gelişmesine imkan yaratmıştır. İşte bu dönemde bütün Rusya'da olduğu gibi Azerbaycan'da da siyasi ve kültürel alanlarda birtakım yenilikler ve gelişmeler olmuştur. Yeni matbaalar açılmış, gazete ve dergiler çıkarılmış, milli mektepler, milli tiyatro ve kültür cemiyetleri, hatta milli gayeleri takip eden parti teşkilatları teşkilatlar kurulmaya başlamıştır. 20. Yüzyılın başları, Azerbaycan'da ve bütün Çarlık Rusya'sında büyük hadiselerin cereyan ettiği bir dönemdir. Bu dönemde, Bakü, petrol sanayisi sebebiyle hızlı bir gelişim göstermiş, kısa zamanda Azerbaycan'ın kültür ve medeniyet merkezi haline gelmişti. 1905 Rus ihtilali, "Kavimler Hapishanesi" diye bilinen Çarlık Rusya'sında hürriyet ateşini yakmış, siyasi, edebi, içtimai faaliyetlerin süratle gelişmesini sağlamıştı. Kısa zamanda birçok kitap yayımlanmış, gazete ve dergiler çoğalmış, siyasi partiler, teşkilatlar kurulmuştu .

1905'ler Azerbaycan Edebiyatının uyanma, dünyayı tanıma devridir. Bu dönemlerde Azerbaycan Edebiyatı, bir yandan Türkiye, diğer yandan da Rusya'daki edebi hareketleri, siyasi gelişmelerin tesiri altındadır.

Bu yıllarda Azerbaycan Edebiyatı üç büyük temayülün tesiri altındadır: Türkiye'ye bağlı olarak Türkçülük cereyanının Türkiye, İran ve diğer İslam ülkelerinin tesiri ile İslamcılığın ve nihayet Rusya dolayısıyla çağdaş, siyasi ve sosyal akımların; bu bakımdan 20. yüzyılın ilk çeyreğinde edebiyatta bu üç temayülün de temsilcilerine rastlanır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. İnkılapçı Demokratik Edebiyat:

1905 Rus İnkılabından sonra ortaya çıkan bu edebiyat, eskiyi ve ondan kaynaklanan cehaleti tenkit ve yeni bir dünya arzusu taşır. Belirli ölçüde Rusya'daki sosyal demokrat ve hatta geçtikçe sosyalist hareketlerin tesiri altındadırlar. Realist edebiyatı benimseyen bu grubun en önemli temsilcileri: Celil Memmedguluzade, Mirza Elekber Sabir, Neriman Nerimanov, Ebdürrahim Bey Hakverdiyev, Ali Nazmi, Memmed Said Ordubadi, Aligulu Gemküsar, Mirzali MÖcüz'dür.

2) Realist Maarif Yönlü Edebiyat:

Daha çok toplumdaki aksayan yönleri, eğitim meselelerini, kadın, aile, gçim konularını ele alıyordu. Bu tür edebiyatın başlıca temsilcileri: Süleyman Sani Ahundov, Üzeyir Hacıbeyli, Abdulla Şaig, Sultanmecid Ganizade, Reşit bey Efendiyev, İbrahim bey Musabeyov ve Yusuf Vezir Çemenzeminli'dir.

3) Romantik edebiyat:

Azerbaycan'da romantizm Fransa ve İngiltere'de olduğu gibi belli bir döneme damga vuracak kadar güçlü bir mektep olmamıştır. Rusya'nın baskısı sebebiyle geç gelişmiş, 1917'deki Rus ihtilaliyle de büyük bir darbe yemiştir. Başlıca temsilcileri: Muhammed Hâdi, Hüseyin Cavit, Abbas Sihat, Ahmet Cevat ve A. Bey Divanbeyoğlu'dur (N. Aytan, 2007: 30-36).

2.3. Mehmed Emin Resulzade

2.3.1. Rus işgaline kadar olan hayatı: Ailesi, Çocukluğu, Tahsili:

Mehmed Emin Resulzade, 21 Ocak 1884, tarihinde, Bakü'nün Novhanı köyünde doğmuştur. Din adamları yetiştirmiş bir ailenin çocuğudur. Babası Hacı Molla Ali Ekber Resulzade, annesi ise Zal Kızı Zinyet'tir.

Mehmed Emin Bey, milli terbiye ve tahsilini aile çevresinden almış, daha sonra Bakü teknik okuluna kaydolmuşsa da, içtimai ve siyasi hareketlere kapılmış, kendisinde edebi ve püblisistik (halkçı) kabiliyetin kuvvetli olduğunu sezerek muharrirliğe atılmıştır ("M. Emin Resulzade'nin hal tercümesi", 1954: 3).

Yazarlık, Gazetecilik Hayatına Başlaması:

Üç sene devam eden Ekinci'yi müteakib birkaç sene sonra çıkan ve kapanan Ziya, Ziya-yı Kafkas ile Keşkül gazeteleri dışında, Azerbaycan 1903 senesine kadar matbuatsız (gazete manasında) bir devir yaşamıştır. Azerbaycan'ın gazetesiz geçen bu dönemi onüç yıl sürmüştür. Matbuatın ikinci devri 1903'de Tiflis'te çıkan Şark-ı Rus gazetesini müteakib 1905'den itibaren Bakü'de tesis eden ve devam eden gazetelere başlamıştır ("Azerbaycan Matbuatının Şanlı Hatırası", 1344: 3).

Resulzade siyasi olarak ilk faaliyetini de 1904 yılında kurduğu *Azerbaycanlı Genç İnkılapçılar* cemiyetinde göstermiştir (Ülken, 1979: 129).

Resulzade'nin matbuat hayatına geçişi 1903'de, Şahtahtalı Mehmet Ağa'nın Tiflis'te neşrettiği Şark-ı Rus gazetesinde, rusculuğa karşı inkılabçı bir hamlenin ifadesini teşkil eden ilk yazısıyla başlamıştır (Mirza Bala, 1954: 5). Burada "Bakü'den Mektup" makalesini ve "Muhammes" adlı şiirini neşrettirmiştir (Ebülhesenli, 1991:18). İlk yazısıyla ilgili hatırasını şöyle anlatmıştır; "*Bakü'de, 1903 yılının baharındayız, Kaledibi parkının hiyabanlarında dolaşan gençlerle beraberim. Hepsi Rusça konuşuyor. Ana dili olan Türkçe yerine bozuk da olsa Rusça tercih ediliyordu. Bu konuyu ele alarak Rusça konuşanları ayıplayan bir makale yazdım ve Tiflis'te çıkan Şark-ı Rus gazetesine gönderdim.*

Konunun, gazetenin adına ve gayesine uygun olmadığını düşünmeden günlerce Tiflis postasını bekledim. Takdir ve teşvik edilerek bu yazının Bakü'den Mektup başlığı ile basıldığını görünce duyduğum sevinci tarif edemem” (Mercanlıgil, 1995: 236).

Bakü'deki matbaaların birinde müretteplik de yapmıştır. Çalıştığı matbaa Emin Bey için bir hayat mektebi olmuştur. 1905 yılından sonra Bakü'de Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu'nun çıkarttığı Hayat, Füyuzat, İrşad, Terakki dergi ve gazetelerine makaleler yazarak faaliyetine başlamıştır. Resulzade Emin Bey 1905-1907 yıllarında sol cereyanı temsil eden Himmet, Tekamül, Yoldaş dergilerinin tanınmış yazarlarıyla birlikte çalışmış ve bir müddet Tekamül dergisinin yazı işleri müdürü olmuştur. Bu yıllarda M. E. Resulzade köktenci sol sosyalist İlya Çukaşvili Stalin, Orcenikidze, Kalinin, Vişinski gibi sosyal demokrat hareketinin temsilcileriyle birlikte faaliyete geçmiştir. Tekamül ideolojik eğilimini pek gizlemeye çalışıyordu, ancak sosyalizmi, ulusal-zulüm, sömürgecilik, kitle eğitimi, komşu İran'daki siyasal bunalımlar gibi Azerbaycan'a özgü konularla karışmış haldeydi. Sadece sol eğilimli yazarların yer almadığı bu canlı yayın organı Mart 1907'de polis tarafından kapatıldı. Hükümet artık saldırıya geçmişti. Stolip'in döneminde Himmet sert bir baskıyla yüz yüze geldi. Nerimanov, Efendiyev ve B. M. Serdarov gibi bazı önderlikler tutuklandı, Resulzade, İ. M. Abilov ve D. Bünyadzade gibi yüzlerce grup üyesiyle birlikte İran'a sürgüne gitti, bu durum partiyi zayıflatmıştı. Bu gazetenin bütün insanların, sınıfların ve milletlerin hukukta ve ihtiyaratta hür ve müsavi olmalarını müdafaa eden program makalesindeki tezi, Resulzade Mehmed Emin Bey, bütün hayatı boyunca işleyecektir.

Himmet ile ilgili olarak Mercanlıgil dinlediği hatıraları şöyle anlatır; *“Evimizin sokağa ayrıca bir kapısı bulunan odasında arkadaşlarımla toplanırdık. Odadaki kütüphaneden faydalanır, Türkçeye çalışır, çarlık aleyhinde konuşur ve hürriyet meselelerini münakaşa ederdik. Yazı ve beyannameler yazar, teksir eder ve dağıtırdık. Şapirografla teksir ettiğim bu yazılar sonradan gazete halini aldı. Hoşuma giden, Himmet-ür-rical, takla'-ül- cibal sözündeki Himmet'i bu gazeteye ad olarak koydum.*

Çarlık aleyhindeki fikirlerimi ihtiva eden Himmet bir gün babamın eline geçiyor. Yazımı tanıyor. Beni sorguya çekti. Kendisine, bu bir yazıdır, sadece okunması için dağıttım, bomba da olabilirdi ve o zaman icap eden yerlere atardım' dedim.

Beklemediği bu cevap, babamı çok hiddetlendirdi. Buna rağmen üzerinde fazla durmadı. Beni, inandığım bir yolda, taşıdığım fikirlerle baş başa bıraktı” (Mercanlıgil, 1955: 236).

Himmet Partisi'nin kurucuları Mir Hasan, H. Vesümov (1882-1907), Mehemed Hasan Hacınski (1875-1931) ve Mehmed Emin Resulzade olmuştur. Teşkilatın Himmet adlı gazetesi 1904-1905'de toplam 6 sayı neşredilmiştir. Neşri durdurulan gazete 1906 yılının Aralık ayından itibaren Tekamül adlı altında yayınlanmıştır (Aliyev,1932: 6).

2.3.2. İran'daki Hayatı ve Faaliyetleri:

Emin Bey 1908-1910 yıllarında Himmetçi olarak İran inkılabı hareketinde iştirak etmiştir. 1908'de Bakü Sosyal-Demokrat komitesi tarafından Gilan inkılabına nezaret için Reşt şehrine gelmiş ve aynı yıl mücahitlerle birlikte Tahran'a giderek meşrutiyet hareketine katılmıştır. Tahran'da kısa sürede meşrutiyet liderlerinin dikkatini çekmiş ve Demokrat Parti'nin programının yapılmasında görev almıştır (Ebülhesenli, 1991: 18-19).

Hürriyet ordusunun zaferi ve İran'da meşrutiyetin ilanı üzerine, Tahran'da mücadelesine devam eden Emin Bey, müdüriyetini üzerine aldığı İran-ı Nev gazetesini bir taraftan modern bir yayın organı haline getirmeye çalışmış, bir taraftan da İran'ın Rusya nüfuzundan kurtulmasında yolunda sert yazılar yazmaya başlamıştır. Mehmed Emin Resulzade, Avrupa tahsili görmüş bir grup İranlı münevverlerle (Seyir Hasan Takizade, Hüseyinkulu Han Nevvab, Süleyman Mirza, Seyit Muhammed Rıza vb.) birlikte 1910 yılının Eylül ayında İran Demokrat Partisini kurmuştur. İran Demokrat Partisi'nin esas organı Fars dilinde çıkan İran-ı Nev gazetesi idi. Birinci sayıdan başlayarak bu gazetenin müdürü Mehmed Emin Resulzade'nin çok sayıda sosyal içerikli makale ve şiiri de neşredilmiştir. Fakat o sırada İran kabinesi üzerinde hakim bir nüfuza malik olan Rus elçiliğinin talebi üzerine M. E. Resulzade, sınır dışı edilerek, İstanbul'a iltica edilmiştir (Resulzade: 655-656).

İran'dan ayrılmak zorunda kalan Resulzade, buradan ayrılışını *“Ben ilk defa olarak büyük, Avrupaları ve yevmi bir gazeteyi tesis ederek İran'ı terk ettim. Avrupai usulde*

İran'da tesis olunan bu günlük demokrasi gazetesi gittikçe artan Rus nüfuzunun entrikalarıyla takibe uğruyordu. O günlerde Amerika'dan İran maliyesini ıslah maksadıyla gelen Morgan Shuster'le tapmışım siyasi mülakatın gazetede intişarı üzerine Rusya sefareti beni İran'dan dışarı attırmak için teşebbüse geçmişti. Kuvvetim yettiği kadar İran istiklaline hizmet eylediğim halde, ma'teessüf,

İran bayrağı beni himaye edemedi ve Rus sefaretinin cebrane müdahalesi üzerine, bir hafta esnasında, İran'ı terk etmek zaruretinde kaldım. İstanbul'a ise Rus tazyikinden sığınmak için geldim (Resulzade: 1954: 13).

1911 yılında İstanbul'a gelip Türk Ocağı'nın çalışmalarına katılarak, Türk Yurdu dergisinde yazılar yazmaya başlamıştır. İstanbul'da toplanan o dönemin Türk milliyetçileri, büyük Türklük davasının yolunda Türk Ocağı'nı tütürmeye başladılar. Bunlardan biri de Mehmed Emin Resulzade'dir. Türk Yurdu'nda yazmaya başladığı İran Türkleri seri makaleleri Azerbaycan'da Türklerin varlığını işaret eden ilk makaleler sayılabilir. Tanınmış İslam düşünürü Şeyh Cemaleddin Efgani'nin (1836-1897) Hindistan'da basılmış olan Makalat-ı Cemaliyye'sinde Vahdet-i Cinsiyye Felsefe'sini Farsçadan Türkçeye çevirip Türk Yurdu dergisinde yayınlaması da bu zamana rastlamaktadır. Aynı dönem de Resulzade'nin Sebilürreşat dergisinde de İran inkılabı ve Osmanlı Hükümeti ve İran' dair makaleleri görülmektedir.

2.3.3. Azerbaycan'a Dönmesi ve Faaliyetleri

1913 yılında Romanov hanedanınının 300. yılı dolayısıyla Çar hükümeti tarafından ilan olunan suyurgal siyasi suçluları da kapsamına alıyordu. Bunun neticesinde Bakü'ye dönebilen Resulzade, zabitanın dikkatini çekmemek maksadıyla bir yıl kadar bir ticarethanede çalışmıştır. Ondan sonra Orucov kardeşlerin çıkardığı İkbal (sonraları Yeni İkbal) gazetesinin baş yazarlığını yapmıştır. Resulzade bu gazete ile Osmanlı Türkçesi ile çıkan *Şelale* dergisinde Osmanlı Türkçesinin müşterek dil olmasını müdafaa ediyor ve o dilde çıkan Füyuzat'ın ananesini devam ettiriyordu. *Şelale* Azeri Türkçesi ile yazı yazmanın imkansızlığını iddia etmekteydi.

Resulzade Mehmed Emin *Şelale*'ye yazdığı “*Dil, içtimai bir amil*” ve “*Yeni Lisancılar ve Türkçüler*” başlıklı makaleleriyle çarpışan bu iki kutup arasında bir

sentez yaratmaya muvaffak olmuştur. Dilin her kesin anlaması icap eden içtimai bir amil olduğunu belirten ve yeni lisancı Türklerden ilham alan Mehmed Emin Bey, yeni bir edebi Azeri Türkçesinin artık doğmuş olduğunu müjdeliyordu. 1905’de tesis ettiği Açık Söz gazetesini de bu orta edebi Türkçe ile yayınlıyordu. Bu arada Müsavat Partisi’ne de giderek, liderliği eline almıştır. Bu gazetede çıkan bir makale yüzünden askeri sansür ile aralarında çıkan bir itilaf sonucunda hapse atılmış ve birkaç ay mahpus kaldıktan sonra yalnız dostlarının uğraşması neticesinde hapisten kurtarılabilmıştır (Taymas, 1955: 7).

Resulzade mehmed Emin Bey, Dirilik (1914-1916) dergisini 1916 yılının 16 Eylül’ünde, şair, yazar ve gazeteci Elabbas Müznib’in müdürlüğü ile ayda iki defa çıkarmışlardır. Edebi, içtimai, iktisadi, tarihi ve siyasi dergi olup, Resulzade burada milletin ilmi tarifini yapan “Milli Dirilik” başlıklı seri makalesinde, milletin din birliğine değil, dil ve kültür birliğine dayandığını, Müslümanlığın milleti değil, dini bir camia olan ümmeti ifade ettiğini örnekler vererek izah etmiştir. Resulzade’nin bu baş makalesi, derginin ideolojik yönünü de belirtmiştir. (Bala, Aliyev, 1954: 9)

1915 senesinden sonra kuvvetli bir cümle ile gelişmeye başlayan Türk matbuat ve neşriyatındaki maksadın milli bir kültür ve bağımsızlık yoluna yönelik olduğunu sezmek mümkün değildi. Ulusal basın, okullar ve milli din işlerinin milli teşkilat elinde olmasını davaya başlayan bir halkın nihayet iktisat ve siyasi işlerinde de davacı olacağı açıktı. Nitekim öyle de olmuştur. Savaş sırasında yayınlana Azeri Türk gazeteleri milli muhtariyetten bahsetmeye başlamış, Rusya ihtilalı başladığı zaman da, Azerbaycan düşüncesini ortaya atmışlardır.

Çarlığın devrilmesinden bir ay bile geçmeden, 1917 yılının Nisan ayları başlarında Bakü’deki İsmailiye Sarayı’nın muhteşem salonunda toplanan Kafkasya Müslüman Kurultayı’nda, çarlığın yerine konacak müstakbel rejim meselesi konusunda Türklerin alacakları durum tartışılırken, yalnız dini ve kültürel muhtariyetle yetinen “Vahid ve merkezî Rusya Cumhuriyeti” taraftarlarının sağdan ve soldan hücumlarına karşı Türk topluluklarının milli devlet tezini Yusufbeyli Nesib Bey ile beraber, yalnız Resulzade Mehmed Emin savunabilmiştir. (Karaca, 1984: 38). Zaten Kurultayın ilk gününde kumanda mevki iki parti tarafından işgal edilmişti; bunların biri Müsavat

Halk Partisi, ötekisi Türk Adem-i Merkeziyet Partisi idi. İlkinin fikirlerine Mehmed Emin Resulzade, ikincisinin fikirlerine NesipYusufbeyli tercüman oluyordu.

Mehmed Emin Resulzade, kongrede Kafkasya'nın siyasi ve coğrafi bakımdan Rusya'dan ayrılmasını, Azerbaycan'ın kendi kendisini idare etesi tezini savunmuştur (Aküzüm, 1950: 421).

Umum Rusya Müslümanları Kongresi (1-11 Mayıs 1917):

1-11 Mayıs 1917 tarihinde Moskova'da toplanan kurultayın oya sunulan ve kabul edilen programı şöyledir: 1. Rusya'nın gelecekteki idari şekli; 2. Medeni ve mahalli muhtariyet; 3. Savaş tehlikesi; 4. Kurucu meclis; 5. Kadınlar meselesi; 6. İşçiler meselesi; 7. Toprak meselesi; 8. Kenar ülkeler meselesi; 9. Askeri teşkilat meselesi; 10. Siyasi teşkilat meselesi; 11. Kurucu mecliste seçim öncesi kullanılacak taktik; 12. Savaştan zarar görenlere yardım şekilleri; 13. Bütün Rusya Müslümanlarının büyük milli sovyetini seçmek (İlgar, 1988: 13-14).

Kongrede federasyon taraftarları, ülkede otonom ve üniter bir yapıyı savunanlara karşı çıkmışlardır. Bu akımın yetkili sözcüsü, Azerbaycan temsilcisi Mehmed Emin Resulzade olmuştur. O, konuşmalarının bir bölümünde; *“Biz, Türk-Tatar kavimleri, her ne kadar aynı soydan Türk oğlu Türk olmakla beraber ayrı şivelere ve çeşitli özelliklere de sahip olduğumuz inkar edilemez. Bugün Volga boyundaki Tatarların kendilerine mahsus edebiyatı, basını, yazar ve şairleri vardır. Türkistan Çağataycısı zengin bir edebiyata maliktir. Kazak ve Kırgızların matbuatı da gelişmektedir. Bunlardan hiç birisi kuvvete teslim olup kendi özelliğini kaybetmez. Azerbaycan Türk'ü de öz diline, edebiyatına ve adetlerine elveda diyemez. Bu özelliklerden sarfınazar etmeleri, ne lüzumludur, ne de faydalıdır. Herkes kendi tabii yolunda yürümelidir. Türk nehirlerinin akıp ulaştığı bir nehir bir deniz vardır; bu deniz Türk denizidir. İşte bu nedenle, milli-mahalli muhtariyet esasına dayanan Azerbaycan ile Dağıstan, Türkistan, Kırgızistan gibi ayrı, mahalli özelliklere sahip Türk kavimleri için muhtariyetler istiyoruz”* (Hayıt, 1965: 221).

Federasyoncular kongreye Resulzade'nin arz ettiği, kendi karar tasarılarını sundular. Bu tasarıda, Türk kavimleri için belirli bir ülke bütünlüğüne sahip olanlara

milli kültür muhtariyeti talep edilmiştir. Bu kongredeki federasyoncular şunları; Mehmed Emin Resulzade, Abdullah Süleymani Raziye Hanım Süleymaniye, Fuad Tahtaro, Ubeydullah Hoca Topçubaşı, Fatih Kerimov. Bu büyük kurultayda iki tezdten milli devlet tezi Resulzade Mehmed Emin Bey'in raporundan ve müdafaa nutkundan sonra kabul edilmiştir. Burada milli kültürel otonomi tezini ise Kuzey Kafkasyalı Ahmet Salihov savunmuştur.

2.3.4. Müsavat Partisindeki Faaliyetleri:

Mehmed Emin Resulzade, İstanbul'da iken Azerbaycan'da meydana gelen gelişmeleri yakından takip etti. Çarlık rusya'sının her an yıkılacağını düşünerek ileriki yıllarda yapacakları mücadelelerini sürdürecektir gizli bir teşkilatın kurulmasını yakın dost ve arkadaşlarını tavsiyede bulunmuş, böylece Milli Müsavat Halk Partisi'nin doğmasını sağlamıştır. Bu parti ileride Azerbaycan istiklalini gerçekleştirecek olan Milli Müsavat Partisi, M. Ali Resuloğlu, Abbas Kazımzade ve Azerbaycan'ın meşhur zenginlerinden Taki Nakioğlu tarafından 1911 yılında Bakü'de kurulmuştur.

Partinin kurulmasını, kuruculardan Mehmet Ali Resuloğlu ise şöyle anlatmaktadır: *“1911 yılının son baharı idi. Arkadaşların gizli toplantı ve müşavere yeri olan rahmetli Kazımzade Abbas Bey'in kırtasiye mağazasının arka odasında Abbas Bey'le birlikte oturuyorduk. Arkadaşlarımızdan merhum Taki Nakioğlu içeri girdi ve bize: “Gürcülerin, Ermenilerin ve Rusların siyasi partileri vardır. Bizim neden bir partimiz olmasın, biz de bir parti kuralım.” dedi. Birkaç gün müzakere ve müşaveretten sonra Müsavat Partisi'ni kurmaya karar verdik. Zaten merhum Resulzade Bey de o tarihlerde, bulunduğu İstanbul'dan bizlere imalarla siyasi bir teşekküle ihtiyaç olduğu hakkında yazılar yazmakta idi”* (Resuloğlu, 1991: 38).

Mehmed Emin Resulzade, daha sonra arkadaşları tarafından Müsavat Partisi'nin başına getirildi. Resulzade partisinin programını yeniden ele aldı. Müsavat Partisi, Türk-İslam sentezini esas alan Türkçü bir kuruluş haline getirildi. Müsavat'ın sebep olduğu bu cereyan, sonradan Türkiye'de başlayan Türkçülük hareketinin tesiri altında değişerek yeni bir şekil almış ve Müsavat ümmetçilikten milliyetçiliğe geçerek istiklalciliğe doğru mühim bir adım atmıştır.

Müsavat Partisi'nin gerek ideolojik bakımdan gelişmesinde, gerekse de bu ideolojinin muntazam bir program şeklini alıp teşkilat itibari ile şekillenmesinde ve devlet kuracak bir parti şekline gelmesinde en büyük ve başlıca rolü oynayan Resulzade olmuştur.

Müsavat Partisi, siyasi olarak faaliyete 1911 yılında geçmiş olduğu halde, 1917 yılında artık gizlenmeyi bırakarak, Azerbaycan'ın milli bakımdan en büyük partisi haline gelmişti. Parti, Resulzade liderliğinde, Bakü'lü aydınların, orta sınıfın alt kesimi ve parti kurucularının milliyetçi-sosyalist fikirlerini tasvip eden yerli işçilerin desteğine sahipti (Sünbül, 1990: 61). Mehmed Emin Resulzade de Müsavat Partisi'ne dahil olmasına rağmen sosyalist görüşlere hala sadık idi. Büyük proleter edibi M. Gorki'nin Ana eserinden bir bölümünü Azerbaycan Türkçesine çevirip neşretmesi buna örnek olarak gösterilebilir. 1917 yılında Müsavat Partisi'nin yapılan ilk genel kongresinde, Resulzade, ittifakla parti genel başkanı olmuş ve ölünceye kadar da bu parti başkanlığı sıfatını üzerinde taşımıştır (Şimşir, 1991: 45).

1917 yılında Bakü'de toplanan Kafkasya Müslümanları kongresinde Gence şehrinde kurulan *Türk Ademi Merkeziyet Partisi* ile *Müsavat Partisi*'nin birleşmeleri meselesi görüşülmüştür. İki Lider Resulzade ile Yusufbeyli bir araya gelerek iki partinin birleşmesini kararlaştırmışlardır. Azerbaycan Türk Cumhuriyetinin kurulmasını sağlayan, Türk milliyetçiliğini yeni devletin temel yapısı yapan parti, Türk Ademi Merkeziyet Milli Müsavat Partisi adını almıştır. Partinin Genel Başkanlığına Mehmed Emin Resulzade getirilmiştir (Resuloğlu, 1991: 40).

1919 yılının Aralık ayında müstakil Azerbaycan Cumhuriyetinin başkentinde toplanan Müsavat Partisi'nin ikinci kurultayı, Azerbaycan'ın bağımsızlığını koruyacak bir program kabul ediyordu. Bu programa göre Müsavat; hürriyetçi, milliyetçi, halkçı ve cumhuriyetçidir.

Özet olarak diyebiliriz ki, bu parti Türk ordusu Azerbaycan'dan çekildikten ve İngilizler geldikten sonra vaziyete sahip olmuş; İngilizler ve Kazaklar burada iken memleketin bağımsızlığını korumuş, mücadele etmiş ve teşkilat kurmuştur. (Ülküsal, 1988: 459).

2.3.5. Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki Faaliyetleri:

Gürcistan'ın Kafkasya Federasyonundan çıkıp bağımsızlığını ilan etmesi üzerine Maveray-yı Kafkasya Seymi'nin Azerbaycanlı milletvekilleri de kendilerini hemen Azerbaycan Milli Şurası ilan ederek, başkanlığına Müsavat Partisi lideri Mehmed Emin Resulzade'yi seçmiş ve 28 Mayıs 1918'de Tiflis'te Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir.

Bağımsızlık ilan olunur olunmaz, Kafkas birliğinin dağılması üzerine Batum'da Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri Osmanlı Devleti ile ayrı ayrı sözleşmeler imzalamışlardır. Osmanlı Devleti adına Adliye Nazırı ve Menteşe mebusu Halil Bey ile üçüncü kolordu kumandanı Vehip Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti namına da Şura-yı Milli Başkanı Resulzade Mehmed Emin ve Dış İşleri Nazırı Mehmed Hasan Beyler tarafından imzalanan bu anlaşmaya göre Osmanlı Devleti Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tasdik ve kabul ettiği takdirde (4. madde) Azerbaycan'a askeri yardımda bulunmayı taahhüd ediyordu (Resulzade, 1991: 12).

Azerbaycan'da bu dönem sadece 23 ay sürmüştür. İşgal esnasında bir müddet saklanmayı başaran Resulzade, daha sonra yakalandı. O günleri kendisi şöyle anlatıyor: *"bu şartlar dahilinde bir müddet saklandıktan sonra, eski mücadele arkadaşlarımızdan Kazımzade Abbaskulu Bey'le beraber Bakü'yü terk etmiş, Şirvan vilayetinin merkezi Şamahı civarında, Kafkasya sıra dağlarının eteklerinde, Lahıç denilen bir yerde saklanmıştık. Artık Lahıç'ta da kalamaz olmuştuk. Evlerinde misafir olduğumuz vatandaşlardan bir kısmı tevkif olunmuş, köy, umumi gözetleme tehdidi altında kalmıştı. Bir an evvel Lahıç'i terk etmek gerekiyordu. Bulduğumuz yer, bir suitesadüf eseri olarak keşfedilmiş, yakalanarak Bakü'ye geri getirilmiş ve o zaman çeka denilen siyasi polis müessesesinin fevkalade işler şubesi olan Asabi Atel'e teslim edilmiştik"*(Resulzade, 1954: 9).

6 Mart 1955 tarihinde Ankara Üniversitesi Hastanesi'nde yatmakta olan Azerbaycan edebî şahsiyetlerinden Mehmed Emin Resulzade, hayata gözlerini yumdu. Mehmed Emin Resulzade, hem ilim, hem de siyaset adamıdır. Ancak onun hayatında bunların ikisi birden aynı derecede yer almamıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlık

mücadelesi verdiği ve bağımsız olduğu yıllarda siyaset kişiliği, muhacerette verdiği mücadele yıllarında ise ilmi ve edebi kişiliği ağır basmıştır (şimşir, 1995: 39).

2.4. Ahmed Ağaoğlu

2.4.1. Ailesi, Gençliği ve Tahsil Yılları

Ahmed Ağaoğlu 18. yüzyılda Erzurum'dan Karabağ'a göç eden ve orada nüfuz kazanan, hali vakti yerinde bir ailenin çocuğu olarak 1869 yılında Şuşa'da doğmuştur. Mirza ünvanlı aile büyükleri Türkçeden başka Farsça, Arapça ve Rusça da biliyorlardı. Aile büyüklerinin konaklarında Şuşa'nın ulema ve dinleyici takımı toplanıp dini meseleleri tartışırlardı. Ahmed Bey'in çocukluğu bu tartışmaların ortasında geçmiştir (Yusuf, 1928: 420-421).

Ahmed Bey'in çocukluğunda dinlediği hararetli tartışmalar, onun kaleminden şöyle nakledilmiştir: Diz üstü oturup nargilelerinin dumanları arasında “*Durmadan vahi mevzular*” üzerinde tartışırlardı. “*İmam gaybı bilir mi?*”, “*İmamın ilmi ezeli midir?*”, “*Peygamber miracı cismi ile mi, ruhu ile mi yaptı?*” gibi meseleler üzerinde saatlerce “*Tepişirlerdi*” (Ağaoğlu, 1940: 66).

İlk ve Orta Tahsil Yılları

Babası, küçük Ahmed'in tahsili ile pek ilgilenmemiş, ailenin reisi olan büyük amcası Mirza Mehmed, yeğenin Arapça ve Farsça öğrenmesi için hoca tutmuştur. Amcanın arzusu onu Kerbela, Necef veya başka bir merkezde okutarak ahund, hatta müctehid yapmaktı.

Buna karşılık annesi onun Rus subayları gibi intizamlı ve temiz giyimli olmasını, omzunda apolet ve rütbeleriyle gezinmesini istiyordu. Bu arzunun gerçekleşmesi için “*Kerbela-yı mualladan, Necef-i eşrafdan Petersburg'a ve Paris'e*” çevirmişti (Akçura, 1981: 170).

2.4.2. Azerbaycan'daki Faaliyetleri

Memuriyetleri ve siyasi çalışmaları. Paris'teki üniversite tahsil hayatının bitmesinden sonra İstanbul'a gelip altı ay burada kalmış, Münif Paşa ve Murad (Mizancı) Bey'le görüşmeler yapmıştır. Kafkasya'ya varınca önce Tiflis'e yerleşti. Buradaki ilk görevi Tiflis Jimnazi Lisesi'nde Fransızca öğretmenliği yaptı. Bir taraftan

da *Kafkas* gazetesinde yazarlığını sürdürüyordu (Akçura, 1981: 176). 1896'da Şuşa'ya geçen Agayev, bu sefer de oradaki lisede Fransızca öğretmenliğine başlamıştır.

Ahmed Bey 1902'den itibaren Bakü'de Belediye Meclisi'nde üyelik, *Kaspi* isimli Rusça yayın yapan gazetede başyazarlık, Bakü Lisesi'nde ve Ali Ticaret Mektebi'nde Fransızca öğretmenliği yapmıştır. 1902'de Ağaoğlu'nun telkini ile Zeynelabidin Tağıyev Türkçe bir gazete çıkarmak için başvurmuş, fakat Rus misyoner Nikolay İlminskiy ve Prof. Smirnov'un ikazları üzerine bu teşebbüs sonuçsuz kalmıştır.

Neşr-i Maarif Cemiyeti ve Usul-i Cedid hareketinde yer alan Ağaoğlu'nun bir hedefi de Azerileri kendi aralarındaki Şii-Sünni ihtilafından kurtarmaktır. Ahmed Bey'in *İslam'a Göre ve İslamiyet'te Kadın* (Bakü 1901) isimli çalışmasında İslam alemini geriletken iki unsur üzerinde durmuştur. Ona göre, kadınların sosyal durumu ve alfabe meselesi mutlak surette halledilmesi gereken problemlerdir. İslam kadının kötü vaziyetinden İslam'ın sorumlu olmadığını, İran ve Süryani medeniyetlerinin olumsuz etkisinin kadınlarımızı toplumun dışına ve eğitimsizliğe ittiğini, bütün bunların yanlışlıkla İslam hükümleri sanıldığını yazmıştır (Ağaoğlu, 1959: 25-27).

Yıllar önce Feth Ali Ahundzade (1812-1878), Seyyid Azim Şirvani (1833-1888) ve Hasan Zerdabi (1832-1907) gibi aydınların başlattığı aydınlanma devri böylece Ağaoğlu Ahmed, Hüseyinzade Ali, Ali Merdan Bey ve Gaspıralı İsmail'in çabalarıyla yeni bir hız kazanmış oldu (Baykara, 1975: 87).

Çarlık idaresi 1905 Japon yenilgisinden sonra kısmi bir hürriyet ilan ederek Rusya'da meşrutiyete geçince oluşan serbestlikten istifade eden Ağaoğlu, Hüseyinzade, Ali Merdan Topçubaşı ve Zeynelabidin Bey'ler yeni gazeteler için ruhsat almışlardır. *Hayat*, *İrşad*, *Terakki* ve *Füyuzat* gibi yayın organları bundan sonra peş peşe çıkmış, Ağaoğlu Ahmed bunlarda başyazar ve gazete sahibi olarak çalışmıştır.

Azerbaycan'ın gelişmesi için arkadaşlarıyla birlikte 1905 başlarında hazırladıkları bir çalışma programını hem uygulamışlar, hem de basın yoluyla bu prensipleri halka duyurup aşılıyarak meselenin geniş zeminlere yayılmasını sağlamışlardır. Bu programa göre din eğitimi ve ibadet müesseselerinde ıslahat yapılacak, yeni usul

mektepler açılarak, Müslümanların da Rus ve Ermenilerle rekabet edecek güce ulaşmalarına imkan hazırlanacaktır. Ayrıca eğitimin Türkçe yapılması, eğitim, siyaset, askerlik ve iktisat dallarında Müslümanların Ruslarla eşit hale gelmesi için müştereken mücadele edilmesi vs. kararlaştırılmıştır (Bayat, 1992: 13-14).

Difai Teşkilatı. Ağaoğlu'nun *Neşr-i Maarif Cemiyeti*'nden sonra kurduğu ikinci, bir teşkilat daha vardır. Adı *Difai* olan bu örgüt ermeni saldırı ve katliamlarının şiddetini arttırdığı bir sırada 1905 sonbaharında kuruldu. Ağaoğlu ve diğer aydınlar böyle bir ortamda Şii-Sünni ihtilafını bir tarafa bırakarak çare yollarını aramaya başladılar. Çoğu Dağıstanlılardan oluşan yirmi bin milise sahip olan teşkilatın az kullanılan ikinci bir ismi de *Cemiyet-i İttihadiyye-i İslamiye* idi. Özellikle Şii, Sünni ve Babi'ler arasındaki ayrımı kaldırıp bütün İslamcıların "İttihadını" hedef almış bir gizli kuruluştur. 1908'de Ağaoğlu Rusya hükümeti tarafından takip edilmeye başlamıştır. Kitap ve yazıları *Pan-Türkist* diye yasaklanmış; kendisi aylarca dostlarının evinde gizlenmiştir (Sakal, 1999: 51).

Difai'nin programı büyük ölçüde *Müsavat Partisi* ve Mehmed Emin Resulzade tarafından uygulanmış, Azerbaycan'ın bağımsızlığında büyük rol oynamıştır. Netice olarak Ağaoğlu'nun Türkiye'ye kaçışından sonra *Difai* dağılmamış, 1905-1907 yılları arasında faaliyet göstererek, modern Azerbaycan Ordusu'nun çekirdeğini oluşturmuştur.

Son olarak, Ağaoğlu'nun 1910 yılında Azerbaycan'da "İttifakü'l- Müslimin Cemiyeti" adlı başka bir teşkilat kurmuş olmasından bahseden kaynaklar da vardır (Erol Mütercimler; 21. *Yüzyılın Eşiğinde Uluslararası Sistem ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli*, İstanbul 1993, s.276).

2.4.3. Ağaoğlu'nun Son Günleri ve Ölümü

Emekli edilmiş ve eşini kaybetmiş durumda olan Ağaoğlu, hayatının son günlerini İstanbul Topağacı'ndaki 33 odalı evinde gündüz uyuyup geceleri okumak ve düşünmekle geçirmiştir. Yalnızca pazartesi akşamları evini kalabalığa açar ve meşhur kültür sohbetlerini düzenlerdi. Müşahitlerin anlattığına göre bu toplantılara Nazım Hikmet'ten Peyami Safa'ya kadar herkes katılıyor, Ağaoğlu sonunda teorilerle pratik arasındaki farkları söyleyerek tartışmaları bitiriyordu.

Başarılı bir üniversite öğrencisi olarak temayüz edip Ernest Renan ve James Dermesteter gibi üstatların itimadını kazanınca, bu hocalar genç Ahmed'i Paris'in ünlü kültür salonlarına götürdüler. Mary Robinson ve Madame Adam'ın salonlarında Paris entelektüel muhitinin katıldığı kültür ve edebiyat toplantılarına o da dahil oldu. Renan, Taine, Gaston Paris, Jules Lemaitre gibi aydınlarla tanıştı. Bu atmosfer içinde Bayan Adam'ın ünlü dergisi *La Nouvelle Revue*'de yazı yazmaya başladı ve 1891- 1893 yılları arasında düzenli olarak makaleleri çıktı (Georgeon, 1984: 376).

Paris dergilerine verdiği yazıların yanı sıra Kafkasya'ya da yazılar gönderen bu genç muharrir, haftalık *Kavkaz* gazetesinde hiç aksatmadan yorumlarını sürdürmüş, böylece yurduna henüz dönmeden fikirleriyle ulaşmayı başarmıştır.

Paris'ten Tiflis ve Bakü'deki gazeteler de yazılar gönderdiğini bildiğimiz yazarın bu devirdeki makalelerinin birçoğu maalesef bugünlere kadar gelememiştir (Akçura; 1981: 177).

III. BÖLÜM

3.1. Resulzade'nin Demokrasi ve Liberalizme Dair Düşünceleri.

3.1.1. Liberalizm Hakkında Genel Bilgi

Liberalizm, siyaset teorisinde kullandığımız diğer birçok terime nispetle oldukça yenidir. Avrupa kaynaklı, İspanyolcadan türetilmiş bir kelime olmakla beraber, aslı Latince'dir. İspanyolcadan İngilizceye geçmiş ve ilk defa 19. yüzyılın başlarında siyasi terminolojiye girmiştir. Kelime, önceleri İngiltere kaynaklı olmayan politikaları ifade etmek amacıyla kötüleyici-suçlayıcı bir anlamda kullanılmıştır. Garip ve ilginç bir şekilde, izleyen yıllarda İspanyollar "liberal" sıfatını İngiltere menşeli politikaları nitelendirmek amacıyla kullanmaya başlamış ve Locke'cu anayasal monarşi ve parlamenter yönetim ilkelerini savunan milletvekillerini "liberales" olarak adlandırmıştır (Cranston, 1954: 67). Zamanla kullanımı yaygınlaşan kavram, yüzyılın ortalarına ve sonlarına doğru siyaset sözlüğüne iyice yerleşerek, "laissez faire laissez passer", yani "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" ifadesinin yerini almış ve düşünce özgürlüğünü, ifade hürriyetini, basın özgürlüğünü ve serbest ticareti savunanların adlandırılmasında kullanılan etiket haline gelmiştir (Ludwig von Mises, 1952: 38).

Ancak, daha sonraları liberalizmin bir kavram olarak gittikçe aşırı esneklik kazandığına şahit olunmuştur. Gündelik dilde, liberalizm, çok sözü edilen fakat hem doğru dürüst bir tanımı yapılmadan, hem de anlamı ve önemi yeterince vurgulanmadan kullanılan bir kavram hüviyetini kazanmıştır (Amy Gutmann, 1980: 3). Şimdilerde ne anlama geldiği tam olarak bilinmediği gibi, 1980'lerdeki büyük dirilişe rağmen, zaman zaman kötüleyici, kınayıcı bağlamlarda kullanılmaktadır. Ayrıca, *liberalizm* deyince, belki de haklı olarak, liberal düşünürlerin çoğu iktisatçı olmasından veya iktisatçı olmayan filozofların daha az tanınmasından dolayı, genellikle ekonomik bir doktrin akla gelmektedir (Yayla, *Liberalizm*: 14).

Liberalizm, genel olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Sosyal liberalizm, refah devleti teorisi, eşitlikçi liberalizm, yeniden dağıtımçı sosyal politika, toplumcu liberalizm, neo-liberalizm gibi değişik isimlerle anılıyor. *Klasik liberalizm*, toplumcu

değil, bireyci olan; pozitif değil, sınırlı ve sorumlu devlet isteyen; yeniden dağıtımcı sosyal adalet sistemine karşı çıkıp, adaletin en iyi şekilde piyasa ekonomisi içinde kendiliğinden gerçekleştiğine inanan liberalizm türüdür.

3.1.2. Resulzade Eserlerine Genel Bakış

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da liberal milli demokratik mefkûreyle birlikte, radikal, demokratik ve Marksist ilkeleri içeren düşünceler, genelde toprak ağaları ve burjuva eğilimli basında, “Molla Nesreddin” dergisinde, “Hümme” vs. gibi gazetelerde yayımlanmıştır. Dile, milli kültüre, eğitim ve maarife, kadın sorunlarına, yabancı işgal, özellikle Rus ve Ermeni yayılmacılığına münasebette bu düşünce akımlarının ortak veya benzer özelliklerine rağmen özel mülkiyet, mülkiyetin yeniden dağılımı, emekçilerin mülkiyet haklarının reel teminatı, onların parlamento ve yürütme organlarına katılmaları vs. sosyal ve sınıfsal çıkarlarla ilgili problemlerin açıklanması alanında ciddi uyuşmazlıklar söz konusuydu. Birinci akım milleti ve milli çıkarları, milletin Türk-İslam dünyasıyla eşit haklarını, hürriyet adına ittihat düşüncelerini ön plana çıkarırken, radikal akımlar toplumdaki sınıfsal ilişkilerden, işçi, köylü, kapitalist ve toprak ağalarının toplumdaki sosyal durumundan, fanatik din adamlarından, halk adına konuşarak onun menfaatlerini ezen milli politikacılardan bahsederek milletin aydınlanması için bütün gerçekleri halkın anlayacağı bir dille ifade etmeye çalışıyordu. Bu konular “Molla Nesreddin” dergisinin yazarları Celil Memmedkuluzade, Mirze Alekber Sabir, Alikulu Gamküsar, Ömer Faik Nemanzade, Üzeyir Hacıbeyov, Semed Bey Mehmandarov, Hüseyin Minasazov vb. eserlerinde ve özellikle dönemin keskin sosyal mizah janrında yer almıştır.

Büyük güçlükler sonunda İstanbul'a ulaşan Resulzade, ilk gününden itibaren, Azerbaycan istiklalinin müdafaasını üzerine almış bulunmaktadır. Bundan dolayı da ilk iş olarak, meşhur “*Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki vaziyeti*” (İstanbul, 1922) adlı eserini yayımlamıştır. Bu eser, yurtdışı Azerbaycan mücadelesini anlatmaktadır. Eser, çok yerinde olarak, Azerbaycan'ın yabancılarca tanınmasını, kendi milletince de müdafaası gayesini gütmektedir. Bu eser, Azerbaycan'ın beşeri bir davasının olduğuna herkesi inandırabilmiştir (Caferoğlu, 1954: 17-18).

Resulzade'nin yine 1922'de yayınladığı bir diğer eseri de "*Asrımızın Siyavuş'u*"dur. Bu eseri hangi şartlarda ve ne maksatla kaleme aldığı önsöz'de şöyle ifade edilmektedir: "*Asrımızın Siyavuş'u* muayyen bir maksatla, vatanımızın, milletimizin, kamuoyumuz ve inanışımızın düşmanlarına karşı hususi bir düşmanlık hissi yaratmak maksadıyla, evvelce düşünülmüş bir eser değildir. Neşriyatımızın ilk sayısını teşkil eden *Azerbaycan Cumhuriyeti*'ni Türkiye'nin basın alanında gördüğümüz bir eksikliği kudretimiz dahilinde, ortadan kaldırmak maksadıyla, düzenli bir planla yazmıştık. Hâlbuki *Asrımızın Siyavuş'u* böyle bir maksat ve planla yazılmamıştır" (Resulzade, 1989: 7).

Bu eseri Resulzade, Azerbaycan istilasından sonra Şamahı civarında Kafkas sıra dağlarının eteğinde Lahıç'ta misafir kaldıkları evde bulduğu Firdevsi'nin *Şehname*'sini okuduktan sonra ilham alarak orada yazmıştır. Yanındakilere "*arkadaş, tarihimin Siyavuş'unu dinledin. Şimdi sana asrımızın Siyavuş'unu yazacağım*" der. Hem kaçmak, hem de saklanmak zorunda olduğu bir sırada kaleme aldığı bu eseri her ihtimale karşı iki nüsha yaparak bir nüshasını, misafir buldukları evin sahibine verir ve ona parola ulaşmadan kimseye vermemesini söyler. Bu parola daha sonra o şahsa ulaştırılarak, eserin İstanbul'a gelmesini sağlamıştır. Eserde ayrıca, Ali Ahmetoğlu müstear adını kullanmıştır (Resulzade, 1989: 8-10).

Resulzade'nin faaliyetleri konferans ve kitap yayınları ile devam etmiştir. İlk olarak *İstiklal Mefkuresi ve Gençlik* isminde, Azeri Gençler Birliği'nde verilmiş bir konferans 1925 senesinde İstanbul'da Amedî Matbaası'nda Milli Azerbaycan Neşriyatı: sayı: 3 olarak basılmıştır (Şimşir, 1991: 37).

29 Sayfadan oluşan bu eserde, Rusya'da yaşayan Rusya mahkumu toplulukların muhtariyet ve istiklal için verdikleri mücadeleleri ve geçirdikleri aşamalar ele alınırken, bu devletlerle ilgili Resulzade'ye ulaşan belgeler hakkında da bilgi verilmiştir. Eserin son kısmında ise Azerbaycan gençliğine seslenerek: "*Düşmanını tanı, milli intibahını yükselt!*" denilmektedir.

Bu dönemde yayınladığı bir başka kitabı ise *Rusya'da Siyasi Vaziyet* adını taşımaktadır. Bu kitap da Milli Azerbaycan Neşriyatı: sayı: 4 olarak 1926 yılında İstanbul'da Amedi Matbaası'nda basılmıştır.

45 Sayfadan oluşan bu eserde ise, Rusya'da iktisadi buhran, içtimai ve siyasi denge hakkında bilgi verildikten sonra; Komünist Partisi'nde ortaya çıkan ihtilaflara değinilmektedir. Daha sonra ise milletlerarası durum ve Rusya'nın durumuna özellikle işçiler açısından bakan Resulzade, burada hem dünya, hem de Rus işçileri açısından olayın değerlendirilmesini yapmaktadır. Eserin, *Rusya'da meydana gelen dahili, harici, maddi ve manevi sıkıntı ve buhranlar karşısında vazifemiz* adlı bölümle bittiğini görüyoruz. Burada, Resulzade'nin konuya yaklaşımı “*bizce hayatının çok buhranlı bir devrine giren Sovyet Hükümeti'nin artık sükut edip etmeyeceğinden değil, nasıl sükut edeceğinden bahsedilmelidir*” (Resulzade, 1926: 42) şeklindedir.

Resulzade'nin, 1928 yılında “*Milliyet ve Bolşevizm*” adını taşıyan kitabı, İstanbul'da 1928 senesinde Orhaniye matbaasında basılmıştır. Bu kitapta, kendisinin “*Milliyet Meselesinde Bolşevik Nazariyatı ile Ameliyatı*” ve “*Bolşeviklerin Şark Siyaseti*” adlı makaleleri yer almaktadır. Eserde ayrıca Mehmedzade Mirza Bala, Devid Şirazidze ve Abdülkadir imzaları görülmektedir. Aynı eser 1929 yılında Farsça olarak da basılmıştır. Farsça basımına V. Mirski'nin bir makalesi ilave edilmiştir (Şimşir, 1995: 30).

Resulzade'nin 1928 senesindeki bir diğer önemli yazısı da Yusuf Akçura'nın topladığı *Türk Yılı* isimli kitapta yer alan *Kafkasya Türkleri* adlı makalesidir. Bu makale *Tarihe Bakış, Rus İstilasından Bugüne, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Dağıstan Cumhuriyeti* bölümlerinden oluşuyor. Resulzade, siyasi çalışmalarına ve neşriyatına Avrupa'da devam etmiştir. Çeşitli gazetelerde Türkçe, Fransızca, Almanca, Lehçe ve Rusça makaleler yayınlamıştır.

3.1.3. *Resulzade'nin Siyasi Düşünceleri*

Sosyalizm, Komünizm ve Resulzade. Resulzade, Azerbaycan'ın esaret altında kalmasında ve hürriyetinin kısıtlanmasının tek sorumlusu olarak Rusya'yı görmektedir ve onların bu uygulamalarını daima nefretle karşılamıştır. O, kendi düşünce sistemi içerisinde bir fikir, bir devlet adamının birçok şeyi bilmesinin şart olduğuna inandığı için, bu kavramı değişik fikir adamlarından okuyarak, sonuçta yine kendi kararını verir. Komünizm'in Rusya'da köylü ve milletler meselesini kullanarak iktidara geldiğini vurgularken bunun Avrupalı bir ekol olmayıp, Rus hayalperestliği ile anarşizminden kaynaklanan bir cereyan olduğunu ifade eder. Kısaca komünizmin hem Azerbaycan, hem de tüm dünya için büyük bir tehlike oluşturduğunu düşünmektedir. Resulzade bu kavramlar hakkında; *“sosyalizm Marks'tan başlamaz. İnsan medeni bir cemiyet halinde yaşadığı andan itibaren, sosyalizm fikri ile aşına olmuştur. Daha kadim Yunanistan sosyalizm mefküresini bilir idi. Yunan feylesoflarından Eflatun ideal devleti hususi mülkiyetten azade bir iştirak esası üzerine tasavvur ediyordu. Ondan sonra cihan mütefekkirleri arasında sosyalizm fikri ile meşgul olan nazariyeciler çok olmuştur”* (Resulzade, 1926: 7).

Demokrasi ve Resulzade. Bütün meselelere demokrasi çerçevesinde yaklaşan Resulzade, demokrasi hakkında da geniş bilgiye sahiptir. Demokrasi kavramının Avrupa'da gelişim sürecini araştırmış, özellikle kavram hakkında Avrupalı bilim adamlarının düşüncelerini değerlendirmiştir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulduğu zaman da ülkesindeki siyasi partilerle birlikte ortak hükümet kurarak, kısa süreliğine de olsa Azerbaycan'da demokrasi kavramının anladığı şekilde uygulanmasına ortam yaratmıştır. Demokrasiyi millet, hürriyet ve eşitlik esası üzerine konumlandırmak Resulzade'nin temel düşüncesi olmuştur. Resulzade'ye göre; *“demokrasi herhangi beşeri bir cemiyetin idaresine mahsus bir sistemin adıdır* (Resulzade, 1928: 4). *Demokrasi bizce, muhtelif tabakat-ı içtimaiyeyi haiz olup daima halden hale geçerek, tekamülde bulunan cemiyetin, vakt ve zamanını tesiri ile istihsal işlerini tanzimdeki rolleri değişmiş müterakki zümrelerin serkare gelmesini temin eden idare sistemidir”* (Resulzade, 1928: 7-8).

3.1.4. Liberalizm ve Resulzade

20. Yüzyılın ilk yılları Rusya ile birlikte Azerbaycan için de bir dönüm noktasıdır. Bu sebeple, 19. yüzyılın sonlarıyla 20. Yüzyılın başlarında Azerbaycan'da ortaya çıkan siyasî ve sosyal hareketler, bunların kültürel hayata tesirlerini, aynı zamanda o dönemdeki matbuat ve neşriyat faaliyetlerini gözden geçirmekte fayda var. 19. Yüzyılın ilk yarısında Rusya egemenliği, Azerbaycan'da yerleşmeye başladığında karşısında belirli ölçüde Fars kültürünün etkisinde kalan bir millet vardı. Rus istilasından sonra Rusça öğrenen, bu dilin edebiyatını ve bu dilin yardımıyla batı Avrupa medeniyetini tanıyıp öğrenen Azeri münevverleri arasından ilk mütefekkirler ve ilim adamları yetişti. Batı düşüncesiyle temasa geçen bu ilk Azeri kuşağı, Fransız ihtilalinden sonra Avrupa'da oluşmuş bulunan hürriyetçi düşüncelerin, demokrasi idealinin ve halkçılığın etkisinde kaldı.

Aydınlanmanın ve demokratik ideolojik akımların temsilcisi, mütefekkir, edebiyatçı ve siyaset adamı olan Resulzade'nin faaliyetinin temel gayesi "Milletlere istiklal, insanlara hürriyet" şiarındaydı. M. E. Resulzade ilk eserleriyle istiklal yanlısı olarak tanınmıştır. O, milli bağımsız Azerbaycan düşüncesi ve devlet konseptinin kurucularındandır.

20. Yüzyılın başlarında Azerbaycan milli kurtuluş hareketi yeni bir boyut almıştı ve bu dönem, liberal düşüncenin inkişafı ve gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Azerbaycan'ın siyasi hayatını belirleyen bu hareketin unutulmaz öncülerinden biri de Mehmet Emin Resulzade'ydi.

Mehmed Emin Resulzade 1915 yılının Ağustos ayında Açık Söz gazetesini yayınlamaya başlamıştır. "Türkleşmek, İslamlaşmak, Modernleşmek" başlığı altında yayınlanan bu gazete Azerbaycan liberallerinin fikirlerini yayan bir organdır. Bu gazete artık milli ve kültür müesseselerindeki "Müslüman" sıfatı yerine "Türk" sıfatını kullanıyordu (Resulzade, 1984: 33). Ayrıca millete "Sen Türksün!", Rus hükümetine "Biz Türküz!" diye hitap etmiş ve kendini "Gündelik Türk gazetesidir" diye ilan etmiştir. Bu gazete Resulzade'nin Azerbaycan'da bizzat çıkardığı ilk milli gazetedir.

Mehmed Emin, adını unutmş olan halkına onun Türk olduğunu anlatmaya özeniyor ve bu yolda telkinlerde bulunuyordu. Bu telkinlerini son derece elverişsiz şartlar içinde başarıyordu (Taymas, 1955: 7).

Açık Söz'ün ilk sayısında, Resulzade'nin daha sonra Azerbaycan misak-ı milli beyannamesi olarak değerlendirdiği şeylerin şifreli olarak ifade edildiği başyazısı yer almıştır. Bu yazıda, çatışmaların “Ezilmiş ülkelerin bağımsızlıklarını güvence altına alacak bir barışla çözüme kavuşturulması ümit ediliyordu.” Aksi takdirde barışın kısa süreli olacağı ifade edilmiştir. Kısaca, Açık Söz gazetesi, Milli Azeri Demokrat muhtariyetçilerinin, sonradan ihtilalcilerinin tam açık bir sözcüsü idi (Caferoğlu, 1954: 17). Açık Söz gazetesi 1918 Mart'ına kadar yayınlanmaya devam etmiştir.

M. E. Resulzade'nin kuruculuk faaliyetlerini, toplumsal düşüncelerini ve siyasi görüşlerini incelemekten 20. yüzyılın manzarasını aksettirmek mümkün değildir. Bütün hayatını Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve liberal bir devlet olması için adayan Resulzade'nin hayatı ve yazdıkları bu bakımdan oldukça kıymetlidir.

Resulzade'nin devlet delegeleri ve bilginlerle yazışmaları da, Azerbaycan'ın asırlar boyunca bağımsızlık kazanmak için yaptığı mücadele sayesinde kazandığı bağımsızlığı korumak adına bir sıra faaliyetlerde bulunmuştur. Resulzade, Azerbaycan'ın kesinlikle Rusya'nın egemenliği altında kalmasını kabullenmiyordu. Meşhur Azerbaycan düşünürü ve edebiyatçısı Neriman Nerimanov'un Rusya'nın sınırları içerisinde yaşayarak dünyaya açılmak, gelişmek gibi fikirlerini kesin bir dille reddediyordu. Belki de Sovyetlere olan bu nefreti ve tepkisi onun sosyalist sisteme de düşman olmasını sağlamış ve onu liberalizme eğilimli yapmıştı.

Başka bir Resulzade düşüncesine göre, bağımsızlığı kazanmanın ve onu korumanın, hür bir toplum olarak bütünleşmenin yolu milletin kendi geleneklerini, örf ve adetlerini korumasıdır. Başarı her zaman kendini bilen, tanıyan bir toplumdur. Bu yüzden çocuklara küçük yaşlardan itibaren dilini, dinini, milli tarihini ve edebiyatını öğreten okulların açılmasını istiyordu. Azerbaycan gençliğinin Rusya kültürüyle büyümesini, onların yabancı bir ulusun okullarında, kendi kültürleriyle hiç bir şekilde

örtüşmeyen bir eğitim sistemiyle eğitilmelerini kesinlikle kabul etmiyordu. Resulzade'ye göre, ülke böyle gençleri manevi olarak kaybediyordu.

Resulzade, devlet ve insan hayatında yer alan dönemin iktisadi akımlarını sıkı takip etmiştir. Rusya'nın uygulamaya başladığı yeni siyasetinin yanında Resulzade zaman zaman liberalizmden de bahsetmiştir. Resulzade liberalizmi, bireysel bağımsızlığı sağlayan fakat devletin vatandaşları arasındaki ilişkiye en az müdahalesi olarak görmüştür. Ayrıca, Resulzade'ye göre liberalizm; devletin bireyler üzerindeki haklarını en az dereceye indiren ve sadece onun maddi ve manevi emniyetini temin eden bir sistemdir. Bundan başka, dinin dünya işlerinden ayrılması, vicdan ve düşünce özgürlüğü Resulzade'nin temel ilkelerinden olmuştur. (Şimşir, 1991: 52);

Resulzade, liberalizmi, her bir birey için hür irade, bağımsız düşünce tanıyan bir sistem olarak tanımlar. Ona göre liberalizmin temel ideolojisi budur. Bundan başka devlet, mümkün olduğu kadar vatandaşları arasındaki iletişime müdahale etmemelidir. Aksi takdirde bu liberalizm sisteminin temel prensiplerine aykırı olur; *“Liberalizmde esas ideal, ferdin en çok hürriyeti ve devletin vatandaşlar arasındaki karşılıklı münasebata en az müdahalesidir. Şahsi teşebbüslerle, mülkiyet hakkını cerh ve tehdit eden herhangi devlet müdahalesi, bu sistemin klasik telakkisine katiyen caiz değildir”* (Resulzade, 1978: 13). Resulzade, liberalizmi düşünce özgürlüğünü, ifade hürriyetini, basın özgürlüğünü ve serbest ticareti savunanların sistemi olarak tanımlar.

Liberalizm, iki ana gruba ayrılmaktadır; sosyal liberalizm, eşitlikçi liberalizm, yeniden dağıtımcı sosyal politika, toplumcu liberalizm, neo-liberalizm gibi değişik isimlerle anılıyor. *Sosyal liberalizm*, başka bir deyişle *modern liberalizm*, 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Ana düşüncesi bireysel özgürlükle devlet müdahalesinin bağdaştırılmasıdır. Bu düşüncenin yanlısı Hobhouse'a göre, işbirliği ve organizasyon düşüncesinden hareket eden sosyalizm ile bireysellik düşüncesini esas alan liberalizm karşıt olmaktan çok bir birini tamamlayan idealleri temsil ediyor. *Klasik liberalizm*, toplumcu değil, bireyci olan; pozitif değil, sınırlı ve sorumlu devlet isteyen; yeniden dağıtımcı sosyal adalet sistemine karşı çıkıp, adaletin en iyi şekilde piyasa ekonomisi içinde kendiliğinden gerçekleştiğine inanan liberalizm türüdür. *Klasik liberalizme* göre ise liberalizm, bireysel özgürlük üzerine kurulu ve bu özgürlüklerin korunmasıyla

sınırlandırılmış, topluma yüksek oranda avantaj sağlayacak bazı hizmetleri sunan bir devletin olması, geriye kalan tüm fonksiyonların düşürülerek serbest piyasa tarafından karşılanması gerektiğini savunan ideolojidir. Bunlara dikkat edecek olursak, Mehmed Emin Resulzade'nin klasik liberalizme daha çok eğilim gösterdiğini söyleyebiliriz.

3.2. Ağaoğlu'nun Siyasi Düşünceleri

A.Ağaoğlu (1868–1939). Ağaoğlu, sosyal sorunlarının çözümünü aydınlanmada görmüştür. Sosyal felsefede C. Afgani'nin düşünce çizgisini devam ettiren A.Ağaoğlu'nun eserleri Azerbaycan, Türkiye, Rusya, Fransa ve İngiltere'de yayınlanmıştır. Şark'ta ve Avrupa'da felsefe, din ve kültür meselelerini tetkik eden A.Ağaoğlu yeni dönemde Buda-Brahman ve İslam kültürel değerlerinin Batının kültürel değerlerinden etkilenmesinin ve bu kültürel değerlerin sentezinin Şark dünyası için zaruri olduğunu yazıyordu. Onun “Üç Medeniyet”, “Devlet ve Birey”, “İslam'a Göre ve İslam'da Kadın”, “Serbest İnsanlar Ülkesinde” ve b. eserlerinde felsefe, sosyoloji, din ve etikle ilgili konular ele alınmış, sosyal felsefenin ve kültür biliminde tartışma doğuran “kültür”, “dil”, “din”, “millet” vs. kategorilerinin açıklaması verilmiştir. A.Ağaoğlu dinden saygıyla bahsederken ve onu toplumun aydınlatılması açısından faydalı bulurken dinin de devletten ayrılmasını öneriyordu. Ahmet Bey eserlerinde giden yolun milli kurtuluşa toplumsal kültür ve eğitimden geçtiğini söylüyordu. Kadın özgürlüğü ideolojilerini yayan ve bunu bağımsızlık mücadelesinin esas faktörü olarak gösteren Ağaoğlu Azerbaycan düşünürleri arasında kadına eşit hakların verilmesine çağırarak ilk düşünce adamlarındandır. 1901 yılında yayınlanan "İslam Dünyasında Kadın" adlı kitabında "özgür kadınsız milli inkişaf olamaz" fikrini de ispatlamıştır. Ahmet Bey Ağaoğlu'nun arzu ve ideolojileri kısa sürede gerçeğe dönüşmüştür. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde o dönem sadece Şark'a değil, hatta Batı'ya, ABD ve İngiltere gibi gelişmiş ülkelere örnek olacak bir olayla - Azerbaycan kadınına seçimlerde eşit oy kullanma hakkının verilmesiyle Ahmet Beyin düşünceleri de gerçekleşmiştir. İstibdadın ahlâki tefessühe yol açtığına inanan Ağaoğlu, doğrudan doğruya bize zararını şöyle aktarır: “... Mekteplerde değnek, falaka; camide cehennem; evde cin, peri, dev; sokakta yeniçeri ağasının korkunç çehresi ile dehşet veren sopası, işte Türkü uzun asırlarca içine almış ve psikolojisi üzerinde derin izler bırakmış olan terbiye unsurları... Sadrazamları bile köpekler gibi boğduran ve leşlerini sokaklara attıran bu azgın kuduz istibdad herkesi içine çekilmeye zorlamıştı. Hayata karışmamak, bir kenarda kendini unutturmak akıllılık ülküsü olmuştu.”

Demokrasiyi; “Ekseriyetin hakimiyeti, ekseriyetin taşıdığı zihniyetin, tarz-ı telakkinin revacı, ekseriyet ihtiyacının tatmini, ekseriyet temâyül âtının ve arzularının hayat-ı milliye üzerine tesiri” olarak açıklayan Ağaoğlu, ayrıca şu tanımı da yapmaktadır:

“... *Bütün memleket evladının aynı derecede ve aynı hak ile, memleketin mukadderatında alakadar oldukları ve mütesâviyen memleketin her türlü umuruna iştirak ve her türlü rütbe ve makamını ihraz edebileceği ve yegâne mikyasin ibraz olunacak istidat ve kabiliyetten ibaret olduğu esas itibariyle kabul olunmalıdır. Demokrasinin bizce temel taşı bu esastır.*” Burada sözü edilen istidat ve kabiliyetin eğitimle artacağını belirten Ağaoğlu, hürriyet ve demokrasinin kültürle doğru orantılı nesnelere olduğunu belirtiyor. İstibdadınsa insanın ruhunda ve kalbinde taht kurduğu zamanlarda, onu oradan atmak için eğitim ve kültürle hürriyet aşkını aşılacak gerektiğini de yazılarında sık sık dile getirmiştir. Ağaoğlu hürriyetin bahşedilmeyeceğini, zorla alınacak, hak edilecek ve elde tutulacak bir şey olduğunu söyler. Bahşedilen hürriyeti, bahşedenin tekrar geri alması mümkündür. Zira hürriyeti almak kadar “hıfz ve himaye”de zordur, hazırlık ister. Bu fikirlerin benzerini Prens Sabahattin’de de görmek mümkündür. 1918 ‘de Mehmet Emin Resulzade’nin liderliğinde kurulmuş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin 1920’de tekrar Rusya tarafından istilasını bu düşüncelere örnek olarak gösterebiliriz. Ağaoğlu, türkçü, liberal ve modernist İslâmcı olmaktan önce bir batıcıdır. Hattâ şöyle ki, Azerbaycan’da “frenk ahmet” olarak isimlendirilmiş, Dış Türkler’in ünlü milliyetçi düşünürü Mehmet Emin Resulzâde tarafından da batıcılığın nihâî sınırına vardığı ifâde edilmiştir. “Üç Medeniyet”, “Hindistan ve İngiltere”, “Serbest İnsanlar Ülkesinde”, “Ben Neyim?”, “Türkün Hukuk Tarihi” ve s. gibi önemli eserleri vardır (Sakal, 1999: 205).

Marksizme Dair Düşünceleri. Devlet sistemleri ve ideolojiler hakkında Ağaoğlu en çok *Kadrocular* ’dan Şevket Süreyya Aydemir ile fikir münakaşasına girmiştir. Şevket Süreyya’ya göre 1930’da yaşanan bir buhran değildir. Liberal ülkelerin müstemlekelerinin milli kurtuluş hareketleri sonunda ellerinden çıkması ile karşılaştıkları iflas halidir. Türkiye gibi yeni bağımsız ülkeler ise batıdan ayrı yol izleyerek kendi kendilerine yeterli olmaya mecburdurlar (Ş. Süreyya, 1932: 24-25). Liberal ülkeler “başıboş iktisadi faaliyetler” ve “ölçüsüz makineleşme” humması ile

meşguldür. Liberalizm batmak üzeredir, bu ülkeler paralarıyla birlikte eriyceklerdir. Benzer fikirleri İ. Hüsrev Tökin, Limancı Hamdi ve Yakup Kadri de savunuyordu.

Her sahada devlet kontrolünü öngören bu görüşlere Ağaoğlu çok şiddetli yazılarla karşı çıkmıştır. Ağaoğlu'na göre *Kadrocular* devletin iktisadi hayata daha fazla müdahale ederek bizzat müteşebbis olmasını istiyorlar. Onlara göre devlet milli serveti milli adına kullanacak ve sarf edecektir. Ağaoğlu bunu tenkit eder: Kadro anlayışına göre devlet, milleti idare eder, parasını idare eder, yatırım yapar, planlar, iş verir. Bunların anlamı milletin devlet tarafından yutulmasıdır. Çünkü millete hiç bir fonksiyon bırakılmamış, yığınlar tabi, pasif ve maruz kaldığına tahammül eden sürüler haline dönüştürülmüştür (Sakal, 1999: 183).

Gelişme ile cemiyetlerde meydana gelen tezatları yok etmek için devlet müdahalesini, hatta devletçiliği savunan *Kadrocular*'a karşı Ağaoğlu bu tezatlardan korkulmamalı tezini ileri sürmekte idi. Şevket Süreyya'ya göre Ağaoğlu "*İnkılapçılık ve devletçilik ilkelerine amansız bir savaş açmıştır*" (Süreyya, 1933: 5-7).

Ağaoğlu devletçiliği olduğu gibi reddetmemiştir. Ona göre gelişmiş ülkelerdeki liberalizm, devletin sosyal vasfını da ihtiva ettiğinden diğer bir tabirle emek-sermaye arasındaki mücadeleyi hakkaniyet ölçüsü içinde bir dengeye oturttuğundan savunulacak devletçiliktir. Devlet, ferdin yapabileceğini ferde bırakır ve ferdi mesaiyi teşvik ederken kişilerin yapamayacaklarını üstlenir.

Ahmed Bey'e göre dört türlü devletçilik vardır:

1. Liberal devletçilik: Gelişmiş ülkelerde, demokrasi ile uyum içinde ve ferdi teşebbüslere açıktır.
2. Sosyalizmin azami devletçilik türü (komünizm), diktatörlüktür.
3. Sosyalist devletçilik
4. Müfrit burjuva devletçiliği (faşizm) diktatörlüktür (Yılmaz, 1933: 63).

Ağaoğlu, liberalizmi bilhassa Serbest Fırka hadisesinden sonra açık olarak müdafaa etmiştir

Özel Mülkiyet ve Rekabet

Osmanlıdaki bu zihniyetler Cumhuriyet devrinde de devam etmiştir. Liberal görüş bazen devlet tarafından benimsenmiş olsa da, o yıllarda liberalizme karşı olanların aslında *Kadrocular*'dan farklı olarak çok haklı sebepleri de vardı. Yusuf Akçura'nın içinde bulunduğu bu grup *Manchester doktrini* denen iktisadi liberalizmin Osmanlı'yı sömürgeleştirdiğini savunuyordu.

İşte Yusuf Akçura bu katı liberalizmin terk edilip bir "*Milli İktisad*" politikası geliştirilmesini bunun için istiyor, böylece Türk sermayedarların güçlenmesinin mümkün olacağını söylüyordu. Buraya kadar Ağaoğlu ve Akçura benzer fikirleri savunmuştur. Çünkü gayri Müslimlerin iktisadi hakimiyeti ve bunu istismar etmeleri Ağaoğlu'nun çok sert tepkilerine yol açmıştır. Ancak Cumhuriyet döneminde "*Milli İktisat*"ın da yetersizliğine inanan Akçura'nın devletçiliğe kayışı ile ikisinin arasındaki iktisadi görüş farkı belirginleşmiş, Ahmed Bey "*güçlü ve teşebbüs sahibi fertlerden müteşekkil cemiyetler de güçlü olur* " prensibiyle liberalizmi savunmuştur. Ancak bizde iktisadi ve siyasi liberalizmin birbirine karıştırıldığını söyleyen yazar ikisine şöyle açıklar: *İktisadi liberalizm teşebbüs hürriyeti ister, devlet sistemleri ile ilgilenmez. Siyasi liberalizm devlet şekli ile alakalıdır. Bugün Avrupa'da iktisadi liberaller muhafazakardır, siyasi liberaller ise ilericidirler. İkisinin müşterek noktası ise fertlerin çalışma hayatındaki serbestisidir. Devlet, demokrasi içinde kalarak bu iki sistemin ortasını bulmaya çalışır. Bu demektir ki, güç dengesi veya serbesti ne sermaye lehine ne de say lehine bozulmamalıdır. Türk devletçiliği demokrasiye bağlı ve liberaldir. Ferdi mesaiyi hoş görür, bununla da yetinmez, himaye ve teşvik eder* (Ağaoğlu, 1935: 38).

Doğuda ferdin ezilmişliğinden sık sık örnekler veren yazara göre İslamın ilk yıllarında girişimci fertler vardı ve İslamiyet de bu tarzı teşvik etmişti. Eğer uygun şartlar hazır olur ve engeller kalkarsa, devletin ekonomide de başarılı olacağını savunuyordu. Ağaoğlu'na göre, ferdi ezen, halka sürü muamelesi yapan ve böylece şahısların iş görebilme, iş başarabilme hassalarının gelişmesini engelleyen düşünce ve devlet geleneği devletçiliğin benzeridir. Liberal anlayışta ise insanlar hür bir atmosfer içinde yarışa katılır. Yarışa katılacağını bildiğinden önceden yarışacak kudreti ve tekniği edinmeye çalışır.

Ahmed Bey'e göre güçlü ve müteşebbis fertler bir lokomotif gibi cemiyeti peşlerinde sürüklerler, keşifleri ve icatları bu fertler yapar ve insanları yönlendirirler. Ancak fertlerin verimli olabilmesi için önlerindeki muhtelif engellerin devlet ve toplum tarafından kaldırılıp kendilerine teşvikler verilmesi lazımdır. Bizde servetin yetersizliği yanı sıra mevcutların da iki nesil devam etmediği dikkate alınır, fertlerin atadan tevarüs ettikleri mali ve hukuki hakları koruyamadıkları ortaya çıkar. Böyle bir memlekette her nesil yeni baştan ticarete atılır, yeni baştan servet kazanır, ticari tecrübe edinir ve sıfırdan iktisadi yatırımlara girişmek mecburiyetinde kalır. Bunun da başarılı olması mümkün değildir.

Ona göre fertlerin bu sahada kabiliyetlerini geliştirmeleri için yetkilerinin artırılıp merkezi otoritenin gücünün azaltılması gerekmektedir. Fransız liberalizminin şarktaki en kuvvetli mümessillerinden biri kabul edilen Ahmed Bey, devletin ekonomi üzerindeki denetimi ve asgari seviyede müdahalesini kabul ediyordu.

Hüseyinzade Ali ile birlikte Adam Smith'in meşhur eserini *Servet-i Milel* adıyla çeviren yazar tam kitap matbaada iken harf inkılabının gerçekleşmesi üzerine, yayınlamaktan vazgeçmiştir (Bayat, 1992: 39).

İngilizlerin başarılarını Meslekçiler gibi "*ferdi teşebbüslerin neticesi*" olarak gören yazar, kapitalizmin kusurlarından bahsetmeyi de unutmamıştır. Bütün dünyada azgın kapitalizmin maneviyat eksikliğine yol açtığını ve kaba maddiyatçılığın terk edilmesini istemiştir. Bu kusurlar kapitalistlerce işlenmeseydi ne geri milletler sömürülürdü, ne de insanlar makinenin esiri olurdu. Kazanç hırsı bu kusurlara yol açmıştır.

Ağaoğlu'nun liberalizm anlayışındaki devletçilik dozu zaman ve şartlara göre artar veya eksilir. Harp yıllarında "*Fert yok cemiyet var*" diyen, ancak onun dışında Ziya Gökalp'ın bu düsturunu reddeden yazar, ferdin yapamadıklarını devletin yapmasını, kalanları hususi girişime bırakmasını istemiştir.

3.2.1. Demokrasi Anlayışı

Ağaoğlu'nun en belirgin eğilimi demokrasi ile ilgili konular üzerinedir. Hayatının muhtelif dönemlerinde serdettiği fikirler içinde demokrasiye muhalif olanları göremediğimiz gibi, dolayı yollardan bir sapmaya da tesadüf edemedik. Üstelik onun demokrasi anlayışı 19. asır veya 1920-30 arasının demokrasi temayüllerinde göre oldukça ileridir. Hatta Ahmed Bey, dünyada hala örnekleri bol bol görülen ve sadece demokrasinin adını kullanıp istismarını yapan rejimlere de kapalıdır.

Bu özelliğini tamamlayan diğer yanı da liberalizm anlayışıdır. Kendi döneminde örnekleri bol görülen iktisadi liberalizmin yanı sıra siyasi liberalizmi de gerekli bulan yazara göre ikisi bir araya gelince demokrasi için ilk adım atılmış olur.

Ağaoğlu rejimleri tartışırken esasta ferdin hak ve vazifelerini dikkate almıştır. Ona göre insanlar bir aile içinde ilk sosyolojik birliği kurar ve aileler de daha büyük birliklere temel teşkil ederler. Netice olarak cemiyetin nüvesi ailedir ve her ikisi de ferde dayanır. Güçlü fertler güçlü cemiyete, zayıf fertler de zayıf cemiyete ulaşmamızı sağlarlar. Hürriyet ve diğer insani değerler açısından da böyledir. Hür olmayan fertlerin toplumu da hür sayılamaz. “*Toplumun yüksek çıkarları için*” ferdin hürriyetini kısmayı isteyenler bu gerçeği görememişlerdir. Onlar hürriyetin anarşiye zemin hazırlayacağını sanarak kısıtlayıcı politikalar uygulamışlardır. Oysa hürriyet anarşi değil, nizam ve intizam doğurur. Hatta ahlaki sorumlulukları ve kabiliyetleri geliştirir. Kadrocular da bu kafada oldukları için onlarla çok şiddetli tartışmalara girmiştir (Süreyya, 1932: 87) .

Demokrasi Tanımı. Demokrasiyi, “*Ekseriyetin hakimiyeti, ekseriyetin taşıdığı zihniyetin, tarz-ı telakkinin revacı, ekseriyet ihtiyacının tatmini, ekseriyet temayüllerinin ve arzularının milli hayat üzerine tesiri*” olarak açıklayan yazar, nizamı, “*demokrasinin temel taşı*” saymıştır.

Ağaoğlu'nu göre, demokrasi esaslarını çiğneyen devletçilik sisteminde demokrasiden bahsedilmeyeceğinden böyle rejimler şahıs veya zümre tahakkümüne yol açarlar. Halkın murakabe ve tenkit hürriyetinin bulunması bile demokrasi için yeterli değildir. Bu hürriyeti kullanılabilir güç de lazımdır. Bu gücü de halk liberal

toplumlarda bulup kullanabilir. Böyle toplumlarda iş ahlakı da, kültürel ahlak da, siyasi ahlak da gelişir. Dolayısıyla demokrasinin insanları ahlak ve fazilet yoluna çekici mahiyet taşıdığını belirtmek gerekiyor.

Onun klasik anlamda batı demokrasisine olan sarsılmaz ve çerçeveli hayranlığı Şevket Süreyya Aydemir tarafından tenkit edilmiştir. Çünkü Ağaoğlu hakları bir lütuf ve bir hediye değil, gerekirse zorla alınacak ve korunması için fedakarlığa katlanılacak olarak görür. *Demokrasi olduğu için hak alınır* diye bir şey söz konusu değildir; haklar alınırsa demokrasiye ancak ulaşılır. Hakların ve hürriyetin Ağaoğlu tarafından tanımlanması ile ilgili şu örnek bilhassa dikkate alınmalıdır. Ağaoğlu Ahmed Bey, hem kültür adam, hem de siyasetçi olarak özellikle yazılarıyla etkili olmuş münevverlerden biridir. En belirgin vasfı olan gazeteciliğe Paris gibi yabancı ve ileri kültür muhitinde Fransızca yazılarıyla başladığında henüz yirmi bir yaşındaydı. Bu yaşından ölünceye kadar devamlı yazmıştır. Son yazısının telif ücreti ile cenaze masraflarının karşılanmasını istemiş olması, bu bakımdan, oldukça manidardır. Gerçekten Azerbaycan'ın kültür tarihinde Türkçe, Fransızca ve Rusça gibi üç ayrı dilde yazmış kişi çok azdır. Yazarın bu dillerde kaleme aldığı yazılar Paris, Londra, Bakü, Tiflis, Tebriz, Bahçesaray, Orenburg, Kazan, Moskova, Petersburg, Ankara, İstanbul ve birçok Anadolu şehrinde çıkan basın organlarında yayınlanmıştır (Sakal, 1999: 48).

3.2.2. Ağaoğlu ve Liberalizm

20. Yüzyılda Azeri halkı Kafkasya'nın en geri insan topluluğu durumunda olduğundan uyandırılmaları gerekiyordu. Uyanış da ancak modern okulların açılmasıyla olabilirdi. Ahmed Bey bu düşünce ile halkı ve zenginleri eğitim seferberliğine çağırarak, *Neşr-i Maarif* adlı bir cemiyet kurarak Gaspıralı'nın *Usul-i Cedid* mektepleri fikrini yaymak için Azerbaycan'ı şehir şehir dolaşarak birçok yerde bu cemiyetin şubelerini açmıştır. (Yusuf Akçura; *Yeni Türk Devletinin Önerileri*, s. 184). Bu cemiyetin başkanlığına getirilen işadamı Zeynelabidin Takiyev, Rusya'daki Müslümanların faydalanacağı Kur'an tercümeleri bulunmadığı için, bu sahadaki boşluğu doldurmak gayesiyle *Keşfü'l-Hakayık* adıyla Türkçe bir tefsir yazdırmış, ayrıca bu konuda İstanbul'a bir müderris göndererek bazı yardımlar da istemiştir (*Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, C.II, Ankara 1993, s. 216-220).

Azerbaycan'ın gelişmesi için arkadaşlarıyla birlikte 1905 başlarında hazırladıkları bir çalışma programını hem uygulamışlar, hem de basın yoluyla bu prensipleri halka duyurup aşilayarak meselenin geniş zeminlere yayılmasını sağlamışlardır. Bu programa göre din eğitimi ve ibadet müesseselerinde ıslahat yapılacak, yeni usul mektepler açılarak, Müslümanların da Rus ve Ermenilerle rekabet edecek güce ulaşmalarına imkan hazırlanacaktır. Ayrıca eğitimin Türkçe yapılması, eğitim, siyaset, askerlik ve iktisat dallarında Müslümanların Ruslarla eşit hale gelmesi için müştereken mücadele edilmesi vs. kararlaştırılmıştır.

Ahmed Bey devletin ekonomiye müdahalesini muzır görmüştür. Teşebbüs ferдин elinde olmalı, fertler yarışa itilmeli, hatta bu yarış sonunda batıda olduğu gibi toplumsal tezatlar doğmalıdır. Ağaoğlu'na göre bu tezatlardan korkulmamalıdır. Çünkü bunlar toplumda çeşitliliği, grupları, zihniyetleri ve çok sesliliği oluşturmaktadır: bunların arasındaki kaçınılmaz rekabet, mücadele ve suçlamalar ise bir toplumun dinami+zmini oluşturmaktadır. Bu durumlardaki toplumlarda fertler mücadelelerle bilinmekte ve kabiliyetlerini geliştirmektedir; dolayısıyla gelişme olayının böylece yaşandığını iddia ederek, buna engel olmak isteyen Marx'ın ve bizdeki Kadrocu'ların

yanıldığını, çünkü tezatları olmayan bir toplumun hareketten uzak ve atıl kaldığını ileri sürmüştür (Sakal, 1999: 31).

Kafkasya’da içine kapalı bir İslami cemaat içinde büyüyen Ağaoğlu, orada ekseriyeti teşkil eden Türklerin iktisadi hayattaki geri ve pasif durumlarına karşılık sayıca daha az olan ermeni ve Rusların üstünlüklerini görmüş ve bunun sebebinin yazılarında tartışmıştı. Aslında Türklerin iktisadi hayatta başarısız oldukları şeklindeki görüşlere katılmadığını ve zamanla Azerilerin iktisaden uyanıp güçlendiğini, Bakü çevresindeki fabrikaların Rusya ve Türkistan’a ihracata başladıklarını bildiriyordu.

Ağaoğlu Batı’da öğrenim gören ilk Azerbaycan Türkleri sırasında yer alır. 1888 yılında Paris’e giden Ahmet Bey burada ünlü Fransız Müsteşirleri Ernest Renan ve Profesör James Darmesteter’le tanışmıştır. Ahmet Bey bu yıllarda Sn. Petersburg ve Paris’in ünlü Sorbon Üniversitesinde eğitim almıştır. Beş dili mükemmel şekilde bilen Ahmet Bey o dönemde hem yerel, hem de ecnebi medyada ilginç konuları ele alan makaleler yazmaya başlamıştır. 1894 yılında Kafkas’a, Fransız dilini öğretmek amacıyla geri dönen yazar kısa bir zamanda Bakü’ye taşınmıştır. Fransa’da eğitim gördüğü dönemde Avrupa demokratik ideolojilerinden ve Fransız müsteşirlerinin eserlerinden etkilenen Ahmet Bey kısa sürede Azerbaycan halkının milli uyanışını amaçlayan faaliyetlerine başlamıştır.

Ağaoğlu, türkçü, liberal ve modernist İslâmcı olmaktan önce bir batıcıdır. Hattâ şöyle ki, Azerbaycan’da “frenk ahmet” olarak isimlendirilmiş, Dış Türkler’in ünlü milliyetçi düşünürü Mehmet Emin Resulzâde tarafından da batıcılığın nihâî sınırına vardığı ifâde edilmiştir. Bilhassa Cumhuriyet döneminde artık Osmanlılık ve İslam hilafeti tarihe karıştığından artık onun Türkçülüğünü batılı değerlerle donanmış görüyoruz. Fakat, kendisine gençliğinde “Firenk” yakıştırmaları yapılan Ahmet Bey’in batının bazı özelliklerine karşı çıktığı zamanlar da olmuştur. Avrupalılara aşırı güven ve hayranlıkla, manevi şahsiyet ve milli değerlerimizi kaybetme noktasına geldiğimizi üzümlere anlatır: *“Ecanibin tasalluta yalnız siyasiyat ve maddiyat üzere değil, bütün maneviyatımıza kadar da yayılmıştı. Biz Avrupalıları başka bir tıynetten, başka bir hamurdan yoğrulmuş, yaratılmış addediyorduk. Onları insanlar arasında mümtaz, diğer insanlardan ali, necip bir mahluk gibi görüyorduk; Avrupalılar ne derse hak ve*

doğrudur! Avrupalılar ne iddia ederlerse muhik ve hakikattir! Bir şarlatan Fransız gazetesinin yazısını ilhamat-ı asumani gibi kabul ediyorduk. Bütün efkâr-ı hissiyatımızı onlarınkine uydurmak da bir fahr... duyuyorduk! İşte böyle bir esaret-i fikriye ve hissiye idi...Siyasi ve maddi esaret yek diğerim ile imtizac ederek bütün kavmiyetimizi, milliyetimizi, diyanetimizi mahv ve nabud etmekte idi. Bence... esaret-i fikriye ve hissiye daha mühlik idi ” (Ağaoğlu, 1938: 118).

Avrupa'nın zahiri aldaticılığına kanmamak gerektiğini söyleyen Firenk Ahmet, “*Garp beşeriyeti maddiyatça pek ileri gitti, pek büyük hatveler attığı halde maneviyatça asla terakki etmemiştir ve belki tedenni etmiştir.*” demiştir. Bu hususiyetlerinden dolayı “*kuvvete, galebeye perestiş etmek garbın seciyye-i fitriyesidir.*” Güçlü iseniz hürmet ederler, zayıf iseniz her türlü zulüm size reva görülür. Bu mantıkla onların kurdukları devletlerarası hukuk güçsüzlere bir tuzaktır. Örumcek ağı gibi bu tuzığa küçük ve zayıflar düşer, kendileri ise rahatlıkla geçerler. (Ağaoğlu, 1904: 57). Hatta insan haklarını bile kendileri için uygulurlar, menfaatleri gerektiriyorsa zayıfların bütün insanlık hukukunu çiğnerler; “*Onların haricinde bulunan ne insan zümresinden addolunabilir ve ne de hukuktan bahsetmek hakkına sahiptir*” diyerek Avrupa çifte standardına işaret eder. (Ağaoğlu, 1915: 34).

Ağaoğlu ferdin güçlenmesiyle hem topluma dinamizm geleceğini, hem de güçlü fertlerin daha fazla yetki kullanarak hürriyetlerin genişleyebileceğini düşünüyordu. Liberal bir fikriyatın sahibi olmasına rağmen, aç gözlü ve muhteris fertleri kabul etmemiş ve sorumlu olmalarını, sadece mideleri için değil, kendilerini cemiyete bağlayan değerleri ve beşeri mefkureleri de yaşamalarını istemiştir. Şark toplumları böyle güçlü ve idealist fertler yetiştiremediğinden geri kalmışlardır. Ahmed Bey de *Meslekçiler* gibi İngilizlerin iktisadi başarılarını ve hatta müstemlekeciliklerini “*ferdi teşebbüslerin neticesi*” sayarak hür girişimciliğin toplumu kandırmak için ne kadar etkili olduğunu göstermeye çalışmıştır (Ağaoğlu, 1929: 13). Ancak zaman ve zemine göre bu fikirlerden sapmalar da olmamış değildir. Harp yıllarında, “*Ferd umumun, nev'in içinde gaib olup gitmelidir. Ferdîyetin hakim olduğu yerde saadet-i nev'iye ve binaenaleyh saadet-i ferdiye de olmaz. Ferdler kendi saadetlerini nev'in saadetlerinde aramalıdır*” gibi fikirler beyan etmiştir. Bu görüş ekonomik ve siyasi liberalizme ters

bir fikir gibi gelse de savaş yıllarının vurgunculuğuna, sorumsuzluğuna ve nefsinin ön plana alıp devletin bekası için seferber olmaktan kaçma eğilimlerine karşı yapılmış olmalıdır (Sakal, 1999: 182).

Ahmed Bey'in Kadrocularla mücadelesi sonunda *Devlet ve Ferd* verilmiş olan kitabı meydana gelmiştir. 1930'da liberal batıda meydana gelen meşhur iktisadi krizden sonra, piyasa ekonomisine muhalif olanlar artmıştı. Bizde de bir grup aydın devletçi ekonomi ve siyaseti benimsetmeye çalışmışlardır (Tevetoğlu, 1967: 443-465). Ağaoğlu'nun şevket Süreyya ve arkadaşları ile kavgası böyle bir ortamda başlamış, Cumhuriyet gazetesinde yazdığı tenkitleri 1933'te *Devlet ve Ferd* adıyla kitap haline getirilmiştir (Trak, 1981: 71-77).

Liberal ve Demokrat bir aydın olarak ferdin güçlendirilmesini savunan ve hür teşebbüs yoluyla kalkınılacağına inanan yazar, çok yönlü teşkilatlanmış cemiyetleri, fert hürriyeti ve insan hakları için gerekli görüyordu. Ona göre insanlar, mesleki teşekkül olarak odalar, sendikalar ve birlikler kurmalı, bunun dışında kültür ve sanat dernekleri, siyasi teşkilatlar ve spor-eğlence eksenli kulüpler tesis ederek buralarda dayanışma içerisinde bulunmalıydılar. Böyle *taazzuv* ve *teşekkülleri* halinde bir araya gelen ve yek diğerine yardımcı olan insanlara kimse zarar veremez, birine dokunulursa hepsi birden harekete geçer, inancını taşıyordu (Sakal, 1999: 211).

Bu dönemde liberal demokrasiye bağlılığı sürmekle beraber onun ideolojiler arasında fazla ayırım gözetmediğini, en azından kişilerin fikriyatına daha hürmetkar olduğunu Süreyya Ağaoğlu anlatmıştır. Ahmed Bey bu konuda Bernard Shaw'dan "*Gençlikte sağcı veya solcu olmayan aptal, otuz beşinden sonra ise birinden birine sarılan kafasızdır*" sözünü kendisine ilke olarak almıştır.

3.3. Ağaoğlu'nun *Serbest İnsanlar Ülkesinde Eserinin İncelenmesi*

Ahmed Ağaoğlu'nun bireysel gelişmenin önem ve değerini, özgür bir insan sayılabilecek insanın aslında nasıl bir insan olması gerektiğini savunduğu eserlerinden biri de *Serbest İnsanlar Ülkesinde* isimli eseridir. Ağaoğlu, kendi muhayyel “Serbest insanlar Ülkesi”ni ideal demokrasinin uygulandığı yer olarak görür. Orada her türlü gayeye yönelik teşkilatlar vardır. İnsanlar muhakkak beş-altı ayrı teşkilata üyedir. Herkes teşkilatına üye olan ülküdaşlarının meselelerine azami alakayı gösterir. “Onun içindir ki, birisine dokunuldu mu, bütün o bağlar harekete geçer ve bütün bir cemaat, bir tek şahıs gibi” tepki gösterir. Bu dayanışma hürriyetin hem sebebi hem de sonucudur. Hür olmayan yerlerde fertler ve aileler ayrı ayrı yaşarlar, aralarında alaka ve münasebet pek azdır. Zaten başları üzerindeki despotluk yumruğu bunların birbirine yaklaşmasına, birlik kurmasına, meydan bırakmaz. Burada esas ayrılıktır. Bunun neticesi olarak herkes başının çaresine bakmak için çalışır. Egoizme ve despotlara yaltaklanmaya meylederler. Böyle bir cemaatin fertlerini ezmek kolay olduğu gibi, cemaat kendisi de cansız, kansız bir paçavra gibi atılır, tutulur, kendisi ile oynanılır. Serbest ülkede ise, birlik esastır. Burada herkes birbirinin mukadderatı ile ilgilenir. “*Burada vatandaşlık bir ağıdır ki, içine giren insanlar birbirine bitişik halkalar gibidirler. Halkalardan birisine arız olan bir illet derhal diğerlerine akseder, onları muztarib ve rahatsız kılar ve o illet kalkmadıkça bu umumî ve müşterek rahatsızlık devam eder. Burada herkes herkesin hakkının, şerefinin, izzetinin kefilidir. “Bana ne!” “Zevk onun mirsat-ı ibretten temâşâsındadır”, “Ey efendi. Sen mi kaldın dehre verecek intizam” gibi hodkam düsturlar bu beldeden koğulmuştur.*”

Kitabın kahramanı, hür olmak ister ve özgürlüğü aramak için yola çıkar. “Serbest İnsanlar Ülkesi”ne vardığında içeri girmesi için birtakım sorularla karşılaşır. “Serbest Ülke”nin bir de “yasaları” vardır. Bu yasaları değerlendirdiğimizde, Ahmed Bey’in fikirleri daha iyi anlaşılıyor:

İlk kural: *Hürriyet doğruya ve cesarete dayanır.*

İkinci kural: *yalan, serbest insanlar ülkesinde kat'-iyen yasaktır. Bu illete tutulan ülke haricine çıkarılır.*

Bu kurallara göre hürriyetin temelinde yalana yer olmadığını görürüz. Ağaoğlu bu düşüncesini şöyle izah ediyor: *“Hür insan yalan söylemez. Yalan zayıfların, zelillerin, korkakların işidir. Halbuki hür olabilmek için kuvvetli, cesur, azimkâr olmalıdır. Sonra yalan hakikati saklamak ve örtmek için bir çaredir. Hakikat saklandığı yerde batıl hâkim olur ve batıl hâkim olduğu yerde hayır kalmaz. Kendini bilen bir cemaat buna elbette ki müsaade etmez. İşte bunun içindir ki serbest insanlar ülkesi bu cürüme hususî bir ehemmiyet vermektedir. ”*

Serbest İnsanlar Ülkesi'nde riya ve yalakalık en ağır suçtur. Bu suçu işleyenler toplum tarafından taşlanmaya tabi tutulurlar. Habercilik yapanlar serbest insanlar ülkesi vatandaşlığı sıfatını taşıyamazlar. Riya ve yalakalık fertleri de, toplumu alçaltan musibetlerin en büyüğüdür. Onun “serbest ülkesi”nde bu suçu işleyenler bu sebepten taşlanarak öldürülürler. Kasideler, methiyeler tarih boyunca ne ikbal kapıları açmış, ne yapmışlardır! Hodkâmlık, menfaatperestlik, makama olan düşkünlük, riya, yalan, iftira, hile vs. hep despotluk ve saltanat devrinden kalma zehirler, karakter öldüren amillerdir.

Bu bölümde Ağaoğlu ayrıca, Şark despotizmiyle ilgili fikirlerini şöyle özetler: *“Hele Şark cemaatlerini içlerinden yiyip kemiren illetler arasında bu müdahine ve tabasbus en korkuncu ve en tahripkarıdır. Yılan zehri gibi ta beynin ve kalbin içlerine kadar sokulur, vücudu çürütür, felce uğratar!”* Ağaoğlu'na göre, Şark'ta ferde hürriyet verilmediği için fert silinmiş, böylece şark geri kalmıştır. Hürriyet ve serbestlik batıda fertleri güçlendirmiş, güçlü fertler batıyı kalkındırmıştır. Kolektif birlikler halinde yaşayıp hür zihniyetle birbirinin problemleriyle meşgul olan, karşıtlarıyla topluca mücadele eden Avrupa'da insanlar hak ve hürriyet için mücadele kabiliyetini geliştirmişler, liberal demokratik devletler kurmuşlardır. Haklarını böyle almışlar ve Batı tarihi bunun örnekleriyle doludur. Doğu ise böyle bir şeyi hiç tanımamıştır.

Dayanışma vazifedir. Bu vazifeyi ifa etmeyenler ülke vatandaşlığı sıfatını kaybederler. Ağaoğlu'na göre, liberal düşüncenin ve liberal hükümetin olmadığı bir ülkede despotluk insanların bir-birleriyle yakınlaşmasına, bir-birilerine yardım etmelerine izin vermez, aksine, onları bir-birlerinden uzaklaştırır. Ve böyle bir toplumun fertlerini ezmek kolay olduğu gibi, toplumun kendisi de cansız bir eşya gibi fırlatılıp atılır. Serbest Ülke'de ise esas temel birliktir. *“Bana ne?”*, *“zevk onun mirsatı ibretten temaşasındadır”* gibi ifadeler bu ülkede yasaktır.

Ülkenin işlerini görmek yalnız tecrübe ve ihtisas sahiplerinin hakkıdır. İstibdadın hüküm sürdüğü memleketlerde ülkeyi bir tek şahıs idare eder ve herkes de bu hükümdara itaat etmek zorundadır. Ağaoğlu, böyle idare etme sistemlerinde vatandaşların refah ve saadetlerinden ziyade, bu tek hükümdarın keyfinin gözetildiğini söylüyor. *“Fakat hakimiyet halkın elinde bulunan yerlerde memleket idaresi halk arasından intihap edilen adamlara verilir. İntihap tabiatile ahlâka, liyakate, ehliyet ve ihtisasa dayanır!”*.

Serbest İnsanlar Ülkesi'nde başka bir kural: *“Her memur ve her cemaat adamı yaptığı işler ve elindeki servet hakkında her an hesap vermekle mükelleftir. Bu hesaptan kaçınanlar ağır cezaya ve vatandaşlık sıfatının alınmasın mahkûm olurlar”*. Ağaoğlu'na göre, memurlar ve devlet adamları kendilerini halka adanmış olan insanlardır ve devlet istediği zaman onlardan hesap sorabilir. Onlar zorla, ya da mecburen bu vazifeye getirilmemelidirler. Kendi istekleriyle kendilerini halka, devlete adanmışlardır.

Korkaklıkla Serbest Ülke vatandaşlığı birleşemez. Ağaoğlu, çocuk terbiyesindeki şiddetin bile despotizme yol açtığını ilginç örneklerle savunur. Korkutularak, ezilerek ve şahsiyetsizleştirilerek yetiştirilen çocuklar büyüdüklerinde ne hak, ne de hakikat için çalışabilirler. Böyle bir cemiyet müstebitler için bulunmaz bir nimettir. Yazar insanların korkak doğmadığını, onları toplumun korkak yaptığını savunuyor. Daha küçükken ailede çocukların ruhuna korkaklık tohumları ekiliyor. Ancak Serbest Ülke'de vatandaşta şeref, haysiyet ve cesaret kabiliyeti esastır. Burada ailelerde dayak yerine şefkat ve anlatma, mektepte falaka yerine kanun ve adalet geçer.

İstibdad Dalkavukluk ve Riya Doğurur: istibdad egoist insanlar yetiştirir. Ağaoğlu'na göre egoizm insanlarda dalkavukluğa sebep olmaktadır. Müstebitleri yumuşatmak için yazılan kasideler insanlarda dalkavukluk hassasını beslemiş, haslet haline getirmiştir. Ayrıca, ünlü düşünürün fikrinde, cumhuriyetin gerektirdiği insan tipini yetiştirmek için “bey”, “hanım”, “beyefendi”, “hanımefendi”, “paşa” ve “ağa” gibi kelimeleri yasaklamak yetmez. Okul kitaplarındaki bazı metinler de çıkarılmalıdır. Edebiyat kitaplarından “bi-pervâ, serv-i nâz”, “bûydan hoş, renkten pâkize” “*kız idealini aşıl原因 yazularla nerelere varılacak?*” Bir gün bu sıfatlarla selamlanan devletliler, başka bir zamanda terk edilebilir, diyor Ağaoğlu. Çünkü istibdat riyakârlığı güçlendirmiştir. İyi günlerin yaltakçıları kötü günlerde kaçır ve yok olurlar, ikbal zamanlarının kasidehanları kötü günlerde küfür ve sûtüm ile evini ve eşyasını yağmalamaya başlarlar. İşte bu yüzden de onun Serbest Ülke'sinde tabasbus yapanlar, yaltaklar taşlanarak öldürülürler.

3.3.1. Resulzade'nin Azerbaycan Cumhuriyeti; Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti Eserinin İncelenmesi.

Resulzade'nin, Azerbaycan'ın yakın tarihini, kendisinin de kurulmasında büyük önem taşıdığı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve dağılmasını ele alan önemli eserlerinden biri de *Azerbaycan Cumhuriyeti; Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti* eseridir. Bu eser, Azerbaycan'ın yakın tarihinin incelenmesi bakımından günümüzde bile değerini koruyan kıymetli temel kaynaklardan biridir. Bu eser, Azerbaycan'ın problemleri hakkında yazılmış ilk eserdir.

Resulzade, bu eseri 1922'de Sovyetlerden kaçarak İstanbul'a geldiği zaman hazırlamıştır. Eserde zor anlaşılabilir, eski Türkçe veya Farsça çok kelime bulunmaktadır. Bazı özel isimler de günümüzde kullanıldığından farklı şekilde karşımıza çıkıyor (*Zagatala Şehri* yerine *Zakatal*; *propaganda* yerine *propagan* gibi).

Eser, Resulzade'nin yakın arkadaşı olan Ali Bey Hüseyinzade'nin Resulzade'ye hitabını içeren *Mütalaa*'yla başlıyor. Burada Hüseyinzade, Resulzade'den, onun verdiği mücadeleden ve kaleme aldığı eserden övgü dolu sözlerle bahsediyor. *Azerbaycan Cumhuriyeti; Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti* eseri 10 bölümden oluşmaktadır.

Resulzade kitabın ilk bölümünde Azerbaycan'daki siyasi edebi durumdan bahsediyor. Burada Azerbaycan Edebiyatı'nın geçmişten 20. yüzyıla kadar geçtiği yollardan bahsetmiş, Azerbaycan Edebiyatı'nın 3 devre bölmüştür: birinci devir edebiyatın tekamül devridir ve Fuzuli'yle başlar. İkinci devirde Kavsi, Nebati, Seyyid Azim, Râci, Vakıf gibi şairler yetişmiştir. Nihayet üçüncü devir gelmiştir. Bu devir Azerbaycan Edebiyatı, bir taraftan Rus Edebiyatı, diğer taraftan da Osmanlı Edebiyatı'nın etkisinde kalmıştır ve Muhammed Hadi, Sabir, Hüseyin Cavit, Ahmed Cevat bu devrin öncülleridir. Resulzade'ye göre, daha sonra Rusya'nın egemenliği altına giren Azerbaycan'da siyasi hukuk tamamen kaybedilmiş ve Ruslaştırma kültürü başlamıştır. Bu kültürü yaymak için de en iyi yol edebiyatı kullanmaktır. Fakat Resulzade'ye göre, Tolstoy'u, Puşkin'i anlamak için önce küçük görülen

Sabirleri, Cevatları öğretmeliydiler (Resulzade, 1990: 15). Resulzade, 20. yüzyıl Azerbaycan Edebiyatı'nın temellerinin, batıya ve doğu dünyasına yakından aşina olan Mirza Fethali Ahundzade'nin, İslam kültüründe ilk defa ve Türkçe yazılan altı komedi türünde eserle atıldığını düşünüyor. Bu eserlerden sonra, 1905 senesine kadar Azerbaycan edebiyatında hiçbir ilerleme görülmemiştir. Yalnız 1903-1904'te Tiflis'te yayınlanan Şark-i Rus gazetesi bu uzun sükutu bozmuştur (Resulzade, 1990: 17).

Daha sonraki bölümlere bakacak olursak, Resulzade Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması, Kızıl Ordu tarafından işgali ve işgalden sonraki devri ele almıştır. Eserinde, Rusya'dan önce İran'ın egemenliği altında olan Azeri milletini, mahkumiyetinin farkında olmaması sebebiyle eleştiriyor. İran'ın egemenliği altındayken farslaşan, Rusya'nın işgalindeyken de Ruslaşan Azerileri kınıyor. Oysa Resulzade'nin gönlü, Azerbaycan'ın liberal politikaya sahip demokratik bir cumhuriyet olmasından yana: *“Azerbaycan halkı idarece gördüğü ağırlığı başkalarından değil, öz cinsinden gördüğü için hakiki mahkumiyetini, maneviyatça başka bir harsın mahkumu olduğunu derk etmiyordu. O gitgide farslaşıyordu”* (Resulzade, 1990: 10).

Resulzade kitabında, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulma aşamasındaki heyecanlarını anlatıyor. O dönemdeki heyecanlarından, korkularından ve ümitlerinden bahseden Resulzade, Türkiye'den büyük ümitlerle bahsediyor fakat birinci dünya savaşında Türkiye'nin geçirdiği zor günler onu oldukça üzüyor. Kitabın ilerleyen bölümlerinde Nuri Paşa'nın Azerbaycan'a gelişinden bahseden Resulzade, heyecanını şöyle anlatıyor: *“Mavera-yı Kafkas heyet-i murahhasası ile Türk heyet-i murahhasası Batum'da meşgul-i müzakere iken, Nuri Paşa ile beraber maiyetinde bulunan birkaç zabıt İran ve Karabağ tarikiyle Gence'ye varid olmuşlardı. O zaman müthiş bir anarşiye maruz, diğer taraftan da Bolşevik tecavüzü ile tehdit olunan Gence, Nuri Paşa'yı gökten inmiş halaskar bir melek telakki etmişti. Halkın kendisine yaptığı istikbal Gence tarihinde görülmemiştir”* (Resulzade, 1990: 46).

Azerbaycan'da malum olduğu üzere, 1918, 28 Mayıs'ta liberal Demokratik Cumhuriyet kuruldu. Bu işte büyük emekleri olan Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti; Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti* isimli eserinde, zaferden sonra yaptığı konuşmasını ele almıştır. Bununla da Resulzade, arzuladığı Azerbaycan'a kavuşmuş oldu.

Azerbaycan Cumhuriyetinin İstiklal Beyannamesi'nin maddeleri:

1. Bugünden itibaren Azerbaycan halkı bağımsız hükümete sahip olduğu gibi, güney doğu Zakafkasya'nı da kapsayan Azerbaycan da tam hukuklu bağımsız bir devlettir.
2. Müstakil Azerbaycan Devleti'nin idare sistemi Halk Cumhuriyetidir.
3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tüm milletlerle, özellikle de komşu millet ve devletlerle güzel ilişkiler kurmak azmindedir.
4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti milliyetinden, sınıfından, ırkından ve cinsinden ayırım gözetmeksizin kendi sınırları dahilinde yaşayan bütün vatandaşlarına siyasi haklar ve vatandaşlık hukukuna sahip olma hakkını tanıyor.
5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kendi sınırları içinde yaşayan tüm milletlerin bağımsız gelişimi için sınırsız imkanlar yaratacaktır.
6. Müessisler Meclisi toplanıncaya kadar Azerbaycan Hükümeti'nin başında halkın seçtiği Milli Şura ve Milli Şura karşısında sorumluluk taşıyan geçici Hükümet duracaktır.

Resulzade bu kuralları liberal demokratik bir devletin temelini oluşturacak kurallar olarak görüyordu. Resulzade'nin fikrinde, milli şuur ve milli uyanış istiklale götüren yoldur. O, Rusya, İran ve Türkiye ile ilhaka gitmenin aleyhine olmuş, “bağımsız Azerbaycancılık” düşüncesine üstünlük vermiştir. M. E. Resulzade “kültür”, “milli kültür”, “medeni yaşayış”, “millilik”, “milli dil” kategorik anlamlarını, sosyal felsefenin ve kültür biliminin önemli nazari sorunlarını araştırmıştır.

3.3.2. *Resulzade ve Ağaoğlu'nun siyasi düşünce bakımından karşılaştırılması*

Siyasi ve edebi düşünürler olan Mehmet Emin Resulzade ve Ahmed Ağaoğlu'nun Azerbaycan'ın gelişmesinde, liberal fikrin ortaya çıkması ve gelişmesinde önemli hizmetleri olmuştur. 20. Yüzyılda Azerbaycan'da siyasi durum oldukça karışıktı. Böyle bir dönemde yazdıkları eserler ve Azerbaycan'ın özgürlüğünü kazanması için verdikleri mücadele sonraki kuşaklar tarafından da benimsendi.

Ağaoğlu Batı'da öğrenim gören ilk Azerbaycan Türkleri sırasında yer alır. 1888 yılında Paris'e giden Ahmet Bey burada ünlü Fransız Müsteşiriki Ernest Renan ve Profesör James Darmesteter'le tanışmıştır. Ahmet Bey bu yıllarda Sn. Petersburg ve Paris'in ünlü Sorbon Üniversitesinde eğitim almıştır. Ahmet Bey o dönemde hem yerel, hem de ecnebi medyada ilginç konuları ele alan makaleler yazmaya başlamıştır. 1894 yılında Kafkas'a, Fransız dilini öğretmek amacıyla geri dönen yazar kısa bir zamanda Bakü'ye taşınmıştır. Fransa'da eğitim gördüğü dönemde Avrupa demokratik ideolojilerinden ve Fransız müsteşirliklerinin eserlerinden etkilenen Ahmet Bey kısa sürede Azerbaycan halkının milli uyanışı ve Türkçülük ideolojilerinin yayılması faaliyetlerine başlamıştır. Mehmed Emin Resulzade'nin ifadesiyle “*Ahmed Bey'in o zamanki faaliyetleri Azerbaycan'ın uyanışı tarihinde kendi başına bir devirdir. Sadece Kafkasya Müslümanları ve Rusya Türkleri ile değil, İran ve Türkiye'deki hareketlerle de yakından alakadar olan Ahmed Bey gazeteciliğinin yanında, aynı zamanda cemaat adamı, maarifçi, siyasetçi ve inkılapçıdır...*” (Ağaoğlu, 1940: 182-183).

Aynı zamanda Mehmed Emin Resulzade, Azerbaycan'da meydana gelen gelişmeleri yakından takip ediyor ve Çar Rusya'sının her an yıkılacağını düşünerek ileriki yıllarda yapacakları mücadelelerini sürdürmeyi planlıyordu. Müsavat Partisi'nin 1911'de arkadaşlarının da yardımıyla kurulmasının önemli nedenlerinden biri de buydu.

Ağaoğlu ve Resulzade'nin bağımsız, liberal demokratik bir Azerbaycan için verdikleri mücadele onların en büyük ortak yanıdır. Bunun dışında her ikisi de özgürlük ruhu aşıl原因 makale ve eserler yazmıştır. İkisi de hayatlarının belli

döneminde Türkçülüğü ve liberal düşünceyi savunmuşlardır. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasında da Ağaoğlu ve Resulzade'nin önemli rolleri olmuştur. Bundan başka, her iki düşünür Azerbaycan Sovyet Rusya'sı tarafından işgal edildikten sonra Türkiye'ye muhaceret etmiş ve hayatlarının son günlerini de Türkiye'de geçirmişlerdir. Ahmet Ağaoğlu Türkiye'deyken 1930 öncesinde de Türk düşünce ve siyasi hayatında etkin olmuş bir isimdir. 1930 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk çok partili hayata geçiş denemesinde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın teorisyeni olarak üstlendiği rol ile Türk siyasetine damgasını vurmuş liberal ve Türkçü bir siyasetçi olarak tanınmıştır. Bunun aksine Resulzade, Türkiye'de olduğu dönemde Türkiye siyasetine pek karışmamış, burada sadece yayım hayatını ilerletmiştir.

Ağaoğlu'nun siyasi hayatına şöyle bir bakacak olursak, onu zaman zaman liberal düşünceli bir siyasetçi, bazen aşırı batıcı, bazen tamamen batıya zıt düşünceli, bazen de Türkçü olarak görebiliriz. Bunun aksine Resulzade, bütün siyasi hayatını liberal demokratik düşünceye meyilli, zaman zaman da milliyetçi fikirleri savunan bir düşünür olarak geçirmiştir. Bunun yanı sıra, Ağaoğlu İngilizler tarafından "*asayiş bozmak*" ve "*Ermenilere zorbalık*" iddiasıyla tutuklanmış ve 2764 numaralı sürgün olarak Malta'ya sürülmüştü. Suçlamaların dayanağı, gazetelerdeki yazılarıydı.

Günümüz Azerbaycan'da gençler hala bu düşünürlerin kitaplarını okuyup düşüncelerini benimseyerek, kendilerini geliştirmektedirler. Hatta özellikle Resulzade'nin düşüncelerini destekleyen, kendilerine "Resulzadeciler" ismini vermiş gençlik grubu da bulunmaktadır.

SONUÇ

Daha önce de belirttiğimiz gibi bu çalışmada Azerbaycan'da 20. yüzyılda liberal düşüncenin ortaya çıkması ve gelişmesi, bu dönem Azerbaycan'daki siyasi ve edebi durum, özellikle de Resulzade ve Ağaoğlu'nun bağımsızlık yolunda verdikleri mücadele ele alınmıştır.

Azerbaycan Rusya tarafından işgal edildikten sonra bu iki düşünür Türkiye'ye sığındılar ve mücadelelerini bağımsızlığa dair yazılar yazarak sürdürdüler ve bu yazdıkları sonraki nesillere bıraktıkları mirastı.

20. Yüzyılda da Azerbaycan edebiyatında yeni bir akım ortaya çıkmıştı. Bu akımın taraftarları eserlerinde bağımsızlığı, demokrasiyi ve liberalizmi savunuyorlardı. En ünlü temsilcileri arasında Ahmed Ağaoğlu, Mehmed Emin Resulzade, Hüseyinzade Ali bey ve b. vardı. Bu düşünürler zaman ve halk karşısında her zaman hakikat sesini dünyaya ve tarihe aktarmak gibi önemli bir vazifeleri olduğunun farkındaydılar ve bunu eserleri, yani edebiyat vasıtasıyla hayata geçirdiler.

Ağaoğlu ve Resulzade'nin bağımsız, liberal demokratik bir Azerbaycan için verdikleri mücadele onların en önemli ortak noktalarıdır. Liberal demokrasinin savunurları olan Resulzade ve Ağaoğlu'na göre, liberal demokrasi, demokrasinin en ideal ve olması gereken tek türüdür. Diğer siyasi sistemlerin ise hemen hepsi sahtedir.

28 Nisan 1920 senesinde Sovyetlerin işgalinden sonra Kuzey Azerbaycan'da sosyalizm sisteminin uygulanmasına başlandı. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması ve 1920-1930 senelerinde bunun siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında gerçekleşen değişiklikler Azerbaycan toplumu üzerinde kendini göstermeye başladı. Sovyet işgalinden sonra Azerbaycan'da Resulzade ve arkadaşlarının teşebbüsleri ile kurulmuş Müsavat Parti'sinin faaliyetleri de yasaklandı.

Bundan başka, 1930'larda Azerbaycan'ın başına bir "felaket" geldi diyebiliriz. Sovyet hükümeti Azerbaycan'da "repressya" siyaseti uyguladı ve resmi olmayan bilgilere göre, yaklaşık 80 bin düşünen beyin kurşuna dizilerek katledildi. Bunların arasında Azerbaycan'ın meşhur yazarları Hüseyin Cavit, Mikail Müşfik, Yusif Vezir

Çemenzeminli, Ahmet Cevat, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasına büyük katkısı olmuş Fethali han Hoyski, ünlü gazeteciler, üniversite hocaları, gazeteciler yer alıyorlardı.

Bütün bunlara rağmen, 1970'lerde "Resulzadeci" genç gruplar gizlice örgütler kurarak bağımsızlık mücadelesi için insanları bilinçlendirmeye devam ediyor, Yasaklanan kitapları okuyarak gizlice çoğaltıp dağıtıyorlardı.

Resulzade ve Ağaoğlu, her iki düşünür her ne kadar liberal düşünceyi savunmuşlarsa bile, aralarında bazı farklar da yok değil. Resulzade'yi genel olarak tanımlarsak, onun en büyük hayalinin Azerbaycan'ı liberal demokratik bir ülke olarak görmek istediği olduğunu söyleyebiliriz. Hatta kendisinin de kurucusu olduğu Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin dağılmasından sonra Türkiye'de bulunduğu zamanlarda bile yazılarında bu hayalini dile getirmişti. Ağaoğlu ise daha çok batıya meyletmiştir. Batı demokrasisine hayrandır, fakat bunun yanında batı halkının maneviyat açısından gelişmediğini de dile getirir ve batıya özenenleri eleştirir. Ancak ona göre batı demokrasisi ideal demokrasidir. Resulzade'nin aksine Ağaoğlu, Türkiye'de bulunduğu sürede Azerbaycan'la ilgili pek yazı yazmamış, kendini Türkiye siyasetine vermiştir. Ağaoğlu'nun *Serbest İnsanlar Ülkesinde* eserinden de gördüğümüz gibi, Ağaoğlu'nun hayalini kurduğu demokratik ülke tamamen ütöpik bir ülke sayılabilir.

Sonuç olarak diyebilirim ki, edebiyat toplumda her zaman düşüncelerin şekillenmesinde eğitici bir rol üstlenmiştir. Bir milletin düşüncelerinin şekillenmesi, haksızlığa karşı mücadele verebilmesinin bir yolu da zengin ve "özgür" edebiyattan geçer.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞLU, Ahmed “*Daima Bühtan*”, *Tercüman-ı Hakikat*, 15 Eylül, 1914.
- AĞAOĞLU, Ahmed “*Hukuk-i Beyne’ d-Düvel*”, *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Eylül 1904.
- AĞAOĞLU, Ahmed, “*Demokrasi ve Devletçilik*”, *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1935.
- AĞAOĞLU, Ahmed, “*Riyakar Yaygaralar*”, *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Şubat 1915.
- AĞAOĞLU, Ahmed, *İngiltere ve Hindistan*, İstanbul 1929.
- AĞAOĞLU, Ahmed, *İslam’a Göre ve İslamlıkta Kadın*, İstanbul. 1959.
- AĞAOĞLU, Ahmed, *Vaziyet-i Hazıramız*, Sırat-ı Müstakim, Ekim 1938.
- AĞAOĞLU, Samet, *Babamdan Hatıralar*, 1940.
- AKÇURA, Yusuf; *Türk Yılı 1928*, İstanbul. 1928.
- AKÇURA, Yusuf; *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, 1981.
- AKDOĞAN, Seçkin, *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti*, Y. Lisans Tezi, Trabzon, 2007.
- AKPINAR Yavuz, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh, İstanbul-1994.
- AKÜZÜM, Feyzi, 14-15. Türk Ansiklopedisi, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, C. Ankara, 1950.
- ALİYEV, M., Bakü Raboçi, no:60, 18 Mart, 1932.
- AYTAN, Necmi “20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan’da Siyasi ve Edebi Durum”, Yağmur Dergisi, No 36, 2007.
- BALA, Mirza, *Resulzade Mehmet Emin Bey*, Azerbaycan Dergisi, Y. 3, S. 10-11 (22-23), Ocak-Şubat, 1954.
- BAYAT, Ali Haydar, *Azerbaycan’ın Yiğit Evladı Ali Bey Hüseyinzade ve Türkiye’de Yayınladığı Eserleri*, İstanbul 1992.
- BAYAT, Haydar; *Azerbaycan’ın Yiğit Evladı Alibey Hüseyinzade ve Türkiye’de Yayınladığı Eserleri*, İstanbul, 1992.

- BAYKARA, Hüseyin, *Azerbaycan İstiklal Mücadeleleri Tarihi*, İstanbul. 1975.
- BÜNYADOV, Z. M, Y. B. Yusifov *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1994.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Azerbaycan Edebiyatı*, Türk Dünyası El Kitabı, TKAE, Ayyıldız Matb., Ankara 1976.
- CEFERSOY, Nazım, *Eyalet Merkez Düzeyinden Eşit Statü'ye: Azerbaycan Rusya İlişkileri (1991-2000)*, Ankara, 2000.
- CRANSTON, Maurice, *Freedom*, Longmans, Green and Co. 1954.
- EBÜLHESENLİ, Elşen, *Mehmet Emin Resulzade*, Türk Dünyası Tarihi Dergisi, S. 56, Ağustos 1991.
- ELÇİBEY, Ebülfez, *Bu Menim Taleyimdir*, Bakü, 1992.
- GEORGEON, "Les Debuts d'un", 1984.
- GUTMANN, Amy, *Liberal Equality*, (Cambridge University Press, 1980), s. 3.
- HACISALİHOĞLU, Fuat, *Azerbaycan'da Ulusal Tarih Yazımı*, History Studies, 2012.
- HAYIT, Baymirza, *Türkistan Rusya ve Çin Arasında*, Otağ yayınları, 1965.
- İLGAR, İhsan, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara, 1988.
- KASIM, Kamer, *Azerbaycan'ın Dış Politikası, Bağımsızlıklarının Onuncu Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Haarlem, SOTA Yayınları, 2002.
- KOHEN, Sami, "Özal'ın Gezisi Amacına Ulaştı", Milliyet, 17.04.1993.
- LUDWIG von Mises, *Planning for Freedom*, Libertarian Press, 1952.
- MECİDOV, Ceyhun, *Azerbaycan'da Demokratikleşme Süreci ve Siyasi Partiler*, Doktora tezi, Ankara, 2008.
- MERCANLIGİL, Muharrem, *Mehmet Emin Resulzade*, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, C. III, S. 1-2. 1995.
- MERDANOV, Samir, *Azerbaycan ABD İlişkileri ve Azerbaycan'da ABD Algısı*, Doktora Tezi, Ankara, 2012.
- NƏBİYEV, B., ALIŞANLI, Ş., KƏRİMLİ, T. və b.; *XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı: yeni baxış və ədəbi-metofoloji dəyərləndirmə meyarları* I kitab /Red. heyəti: AMEA. Nizami adına ədəbiyyat İnstitutu.- Bakı: Elm, 2006.

RESULOĞLU, Mehmet Ali, “Müsavat” Partisinin Kuruluşu, Azerbaycan Dergisi, Kasım-Aralık, 1991.

RESULZADE, Mehmed Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul, 1990.

RESULZADE, Mehmed Emin, *Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Ankara, 1984.

RESULZADE, Mehmed Emin, *İhtilal hatıraları*, Dünya G., 7 Haziran 1954, No 17.

RESULZADE, Mehmed Emin, *Zaruri Bir İzah*, 1342.

SAKAL, Fahri, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Ankara, 1999.

SÜN BÜL, Tahir, *Azerbaycan Dosyası*, Kök Yayınları, Ankara, 1990.

SÜREYYA, Şevket “İnkılabın İdeolojisi, Darülfünununun İnkılap Hassasiyeti ve Cavid Bey İktisatçılığı”, *Kadro*, Şubat 1933.

SÜREYYA, Şevket, *İnkılap ve Kadro*, Ankara 1932.

SWIETOCHOWSKI, Tadeuzs, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905-20)*, Bağlam Yayıncılık, 1988.

ŞİHALİYEV, Emin, *Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabetleri ve Ermeni Faktörü*, Ankara, Naturel Yayınları, 2004.

ŞİMŞİR, Sebahattin, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, 1995.

TAHİRZADE, Edalet, *Elçi Bey*, Bakı, Respublika Qezeti Neşriyyatı, 1999.

TAYMAS, Abdullah, *Mehmed Emin Resulzade*, Toprak Dergisi, Mayıs, 1955.

TEVETOĞLU, Fethi, *Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara 1967.

TRAK, Ayşe, “Devlet ve Ferd: Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi”, *Toplum ve Bilim*, S. 14, 1981.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1979.

ÜLKÜSAL, Müstecib, “Azerbaycan Davası ve Müsavat Fırkası”, Milli Azerbaycan Müsavat Halk Partisi’nin ellinci yıldönümü münasebetiyle, İstanbul, 1988.

YILMAZ, M.: “A. Ağaoğlu ve Liberalizm Anlayışı”, *Türkiye Günlüğü*, S. 23, 1933.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Ahmet_A%C4%9Fao%C4%9Flu (12.05.2014)

<http://www.21yyte.org/arastirma/azerbaycan/2013/04/22/6963/2013-secimleri-yaklasirken-azerbaycanda-muhalefet-partileri/pdf> (04.04.2014)

<http://www.aljazeera.com.tr/portre/portre-ilham-aliyev> (26.05.2014).

KISALTMALAR

AB :	Avrupa Birliği
ABD :	Amerika Birleşik Devletleri
AGİK :	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Komitesi
AGİT :	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AHC :	Azerbaycan Halk Cephesi
BAKSOVYET :	Bakü İşçi Sovyeti Birliği
BDT :	Bağımsız Devletler Topluluğu
BM :	Birleşmiş Milletler
ÇEKA :	Çrezviçaynaya Komissiya (Sovyet devletinin ilk güvenlik kurumu olan teşkilattır)
İOC :	Uluslar arası Olimpiyat Komitesi
MGİMO :	Moskova Devlet Uluslar arası İlişkiler Enstitüsü
OZAKOM :	Kafkas Ötesi Özel Komitesi
RSDIP :	Rusya Sosyal Demokratik İşçi Partisi
RSFSC :	Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
SOCAR :	Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi
SOVNARKOM :	Halk Komiserleri Sovyeti
YAP :	Yeni Azerbaycan Partisi

İNDEKSLER

A

A. Ağaoğlu, 6
Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı., 1
Abbaskulu Ağa Bakıhanov, 36, 37
Abdürrahim bey Hakverdiyev, 38
Ağaoğlu, I, II, IV, V, 3, 6, 8, 16, 43, 52, 53, 54, 55, 65, 66,
67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 83,
84, 85, 89
Ahmed Cevat, 2, 80
Ahundzâde, 37
Albanya, 2
Aliyevler, I, 2, 7, 29
Almanya, 19
Arapça
Arap, 1, 40, 52
Atropatena, 2
Avrupa, 7, 8, 59, 60, 61, 65, 68, 77
Ayaz Mutallibov, I, 2, 7, 21, 22, 23
Azerbaycan, I, II, III, IV, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15,
16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30,
31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45,
46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 62,
65, 66, 71, 72, 73, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89
Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, I, III, 3, 12, 50, 60,
84
Azerbaycan Edebiyatı, 37, 39, 40, 80, 88
Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 7, 14
Azılı, 1

B

Bakü, 1, 6, 9, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 25, 26, 28, 29,
33, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 53, 55, 71, 73,
83, 87, 89
Bolşevik, 14, 18, 59, 81

C

Cafer Cabbarlı, 2
Celil Memmedguluzade, 2, 40, 41

D

Demokrasi, II, 30, 56, 60, 70, 71, 87

E

Elçibey, I, 2, 7, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33
Erivan, 25
Ermeniler, 6, 25, 26, 48
Ermenistan, 16, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 50

F

Farsça, 1, 15, 40, 52, 59, 80
Fethali Han, 1, 5, 12, 17

G

Gence, 1, 6, 12, 13, 18, 29, 49, 81
Gobustan, 1
Guba, 1, 5, 6, 9, 36
Gülistan, 2, 5
Gürcistan, 16, 50

H

Harzemşahlar, 1
Haydar Aliyev, I, 2, 7, 20, 28, 29, 30, 31, 33, 34
Herodot, 2
Hoy, 1
Hurşid Banu Hanım, 1
Hüseyn Cavit, 2, 17, 41, 80
Hüseynzade, IV, V, 2, 6, 8, 43, 53, 69, 80, 85, 87
Hüseynzade Ali, 2, 8, 53, 69, 85

i

İlham Aliyev, I, 2, 7, 29, 33, 34, 35
İran, 2, 4, 5, 23, 27, 81
İsa Kamber, 23
İskitler, 2
İslam, 4, 7, 8, 13, 36, 40, 45, 48, 53, 57, 65, 73, 81, 87
İsmail bey Kutkaşınılı, 37

K

Kafkasya
Kafkas, 5, 6, 9, 15, 16, 36, 39, 46, 47, 49, 50, 52, 55,
59, 72, 73, 83, 89
Karabağ, 1, 6, 14, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31,
32, 52, 81
Karl Maks, 5
Kimmerler, 2
Komünist, 21, 23, 29, 30, 59, 89

L

Liberalizm, II, 56, 61, 63, 67, 89

M

Manna, 2
Massagetler, 2

Mehmet Emin Resulzade, 2, 9, 15, 61, 66, 83, 88
Melik Beğ Avcı, 1
Mikail Müşfik, 2, 17
Mirze Alekber Sabir, 2, 57
Mirze Şefi Vazeh, 37
Moğollar, 1
Müsavat Partisi
Müsavat, 9, 16, 46, 48, 49, 50, 54, 83

N

Nadir Şah, 4, 36
Nahçıvan, 1, 13
Necefbey Vezirov, 38
Neriman Nerimanov, 38, 41, 62

O

Oğuz, 4
Osmanlı, 4, 7, 13, 45, 50, 68, 72, 80

R

Raşit bey Efendiyev, 38
Resulzade, I, II, IV, V, 3, 6, 8, 14, 15, 16, 42, 43, 44, 45,
46, 47, 48, 49, 50, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63,
64, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 89
Rus, I, 4, 5, 6, 9, 12, 21, 26, 28, 30, 36, 38, 39, 40, 41, 42,
44, 45, 52, 53, 54, 57, 59, 60, 61, 72, 80, 89
Rusya, IV, 2, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 14, 16, 17, 19, 21, 23, 24,
25, 27, 28, 29, 30, 35, 40, 41, 44, 45, 46, 47, 53, 54,
58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 72, 73, 80, 81, 82, 83,
84, 85, 87, 88, 89
Rusya'yı
Rusya, 5, 25

S

Safevîler, 1

Saklar, 2
Salyan, 1
Sefevîler, 4, 36
Selçuk, 2
Sovyet, I, 2, 9, 12, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 33, 59, 84
Stalin, 15

Ş

Şakir Şirvanî, 1
Şark, 7, 65, 77
Şeki, 1, 6
Şirvan, 1, 15, 50
Şirvanlı Ağa Mesih, 1

T

Talış, 1
Tebriqli Saib, 1
Timurlenk, 4
Timurlular, 1
Türk, 1, 4, 6, 8, 15, 36, 37, 45, 46, 47, 48, 49, 54, 57, 59,
61, 62, 68, 72, 81, 84, 87, 88
Türkiye, 6, 7, 8, 14, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 35, 40, 48, 54,
58, 65, 66, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 89
Türkmençay, 2, 5, 6

U

Uzun Hasan, 4

V

Vâgrıf Hüseyin Han, 1

Z

Ziya Gökalp, 69